

Landsudstillingen i Århus og de danske byer 1909

ERHVERV.....	3
INDUSTRI PÅ LANDSUDSTILLINGEN	3
INDUSTRI I BYERNE	4
LANDBRUG PÅ LANDSUDSTILLINGEN	5
LANDBRUG OG BYERNE.....	6
FJERNHANDEL OG KOLONIALVARER PÅ LANDSUDSTILLINGEN.....	7
FJERNHANDEL OG KOLONIALVARER I BYERNE	8
HANDEL PÅ LANDSUDSTILLINGEN	9
HANDEL I BYERNE.....	10
HÅNDVÆRK PÅ LANDSUDSTILLINGEN.....	11
HÅNDVÆRK I BYERNE	12
BYGGERI PÅ LANDSUDSTILLINGEN	13
BYGGERI OG BYERNE	14
FISKERI PÅ LANDSUDSTILLINGEN	15
FISKERI I BYERNE.....	16
MEJERIET PÅ LANDSUDSTILLINGEN	17
MEJERIER I BYERNE	18
INFRASTRUKTUR.....	19
ELEKTRICITET PÅ LANDSUDSTILLINGEN	19
ELEKTRICITET I BYERNE.....	20
TRANSPORT PÅ LANDSUDSTILLINGEN.....	21
TRANSPORT I BYERNE	22
STATIONSBYEN PÅ LANDSUDSTILLINGEN	23
JERNBANERNE OG BYERNE.....	24
KOMMUNALINSTITUTIONER PÅ LANDSUDSTILLINGEN	25
KOMMUNALINSTITUTIONER I BYERNE.....	26
KOMMUNIKATION PÅ LANDSUDSTILLINGEN	27
KOMMUNIKATION I BYERNE.....	28
PRESSEN PÅ LANDSUDSTILLINGEN	29
PRESSEN I BYERNE	30
GAS PÅ LANDSUDSTILLINGEN	31
GAS I BYERNE	32
HAVN OG SØFART PÅ LANDSUDSTILLINGEN.....	33
HAVNE OG SØFART I BYERNE	34
ANTON ROSEN – LANDSUDSTILLINGENS ARKITEKT	35
BYPLANLÆGNING	36
FRITID.....	37
FORBRUGSVARER PÅ LANDSUDSTILLINGEN	37
FORBRUGSVARER I BYERNE	38
MAD OG DRIKKE PÅ LANDSUDSTILLINGEN.....	39
MAD OG DRIKKE I BYERNE	40
KUNST PÅ LANDSUDSTILLINGEN.....	41
KUNST I BYERNE	42
HAVEBRUG PÅ LANDSUDSTILLINGEN.....	43
HAVEBRUG I BYERNE	44
FORENINGSKULTUR PÅ LANDSUDSTILLINGEN.....	45
FORENINGSKULTUR I BYERNE	46
TEATER OG UNDERHOLDNING PÅ LANDSUDSTILLINGEN	47
TEATER OG UNDERHOLDNING I BYERNE.....	48
IDRÆT PÅ LANDSUDSTILLINGEN	49
IDRÆT I BYERNE.....	50
BIBLIOTEKET PÅ LANDSUDSTILLINGEN.....	51

BIBLIOTEKER I BYERNE	52
MENNESKER.....	53
HANDLENDE PÅ LANDSUDSTILLINGEN	53
HANDLENDE I BYERNE	54
FUNKTIONÆRER PÅ LANDSUDSTILLINGEN	55
FUNKTIONÆRER I BYERNE.....	56
UDLÆNDINGE PÅ LANDSUDSTILLINGEN.....	57
UDLÆNDINGE I BYERNE	58
LANDSUDSTILLINGENS MÆND.....	59
BYERNES MÆND.....	60
ARBEJDERE PÅ LANDSUDSTILLINGEN	61
ARBEJDERE I BYERNE.....	62
BORGERSKABET OG LANDSUDSTILLINGEN.....	63
BORGERSKABET I BYERNE.....	64
KVINDER OG BØRN PÅ LANDSUDSTILLINGEN	65
KVINDER OG BØRN I BYERNE	66
BEGIVENHEDER.....	67
ÅBNINGEN AF LANDSUDSTILLINGEN.....	67
FESTER I BYERNE	68
BORGMESTERGÅRDEN PÅ LANDSUDSTILLINGEN.....	69
DEN GAMLE BY I ÅRHUS	70
DANSK-AMERIKANSK DAG PÅ LANDSUDSTILLINGEN	71
UDVANDRING FRA BYERNE	72
LOTTERI PÅ LANDSUDSTILLINGEN	73
LOTTERI I BYERNE.....	74
DYRSKUET PÅ LANDSUDSTILLINGEN	75
DYRSKUER I BYERNE.....	76
FLYVNING PÅ LANDSUDSTILLINGEN	77
FLYVNING	78
KONGEBESØG PÅ LANDSUDSTILLINGEN.....	79
KONGEBESØG I BYERNE	80
BEDØMMELSEN PÅ LANDSUDSTILLINGEN	81
UDSTILLINGER I BYERNE.....	82

Erhverv

Industri på Landsudstillingen

Øverst på Landsudstillingens terræn var den mægtige Maskinhal placeret. Adgangsvejen var en bred trappe fra Strandvejen flankeret af mandshøje ambolte, hvilket ikke lod nogen i tvivl om menneskets undseelige størrelse i forhold til de vældige maskiner, der larmede og snurrede i hele hallen.

Stål

I Maskinhallen fejrede man stålets betydning for industrialiseringen. Med udnyttelsen af engelske og tyske stenkul var stål gået fra at være et kostbart materiale, der var stærkt energikrævende at udsmelte og bearbejde til at være det altdominerende materiale.

Som den absolutte hyldest til stålet og som billede på den målestok og størrelse, hvori det kunne produceres, havde Burmeister og Wain udstillet en stålblok på 16 ton. Blokken var flankeret af store drivakslar, der skulle fortælle historien om, hvorledes stålet med dampkraft blev hamret ud i allehånde former og størrelser.

Energi

Hæderspladsen i Maskinhallens midterste sektion var reserveret dampmaskiner med tilknyttede jævnstrømsgeneratorer, her præsenteredes den nye energikilde i al dens styrke og pragt. Samtidens store maskinfabrikker konkurrerede om at fremvise de største og bedste maskiner, repræsenteret af virksomhederne S. Frichs Efterfølger, A/S Atlas og De Forenede Maskinfabrikker. Maskinerne leverede strøm til hele udstillingen, der dog også var forbundet med Århus Kommunes elektricitetsværk, der kunne tage over i tilfælde af nedbrud, og hvortil eventuel overskudsstrøm kunne leveres. Kraftmaskinerne leverede en samlet ydelse på 400 KW.

Kraftmaskinernes centrale placering afspejlede drømmen om det gennemelektrificerede samfund, hvor elektricitetsdrevne apparater skulle trænge ind i alle dele af menneskets hverdag.

Maskiner

Udstillingens største maskine var en 400 hestekræfters dampmaskine produceret af S. Frichs Efterfølger, Århus. Dampmaskinens enorme svinghjul var ca. 4 meter i diameter, 63 cm bredt og vejede 10 ton. For at få det monteret i hallen var det blevet skilt ad og samlet inde i hallen. Det var fragtet derind af den store elektriske kørekran fra Thomas B. Thrige og Søn, Odense, som kunne løfte 7 tons og køre i to tredjedele af hallens længde.

Langs siderne var opstillet flere mindre maskiner, i den nordlige side var forskellige mejerimaskiner, mens der på den søndre var opstillet elektriske værktøjsmaskiner og et arbejdende køleanlæg og ismaskine fra Thomas Th. Sabroe & Co.

Maskinerne blev drevet af damp fra store kedler i udstillingens kedelhus, idet man grundet brandfaren havde indrettet et fælles kedelhus i umiddelbar nærhed til Maskinhallen.

Litteratur

H. Vestesen: "Redskaber og Maskiner", i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

"Hvor Storindustrien bor", *Berlingske Tidende*, 29. maj 1909.

Industri i byerne

Industrialiseringen medførte den mest gennemgribende ændring af samfundet siden overgangen til landbruget. Samfundet blev omdannet til et vækstsamfund med nærmest uudtømmelige ressourcer og et væld af nye varetyper.

Industriens udvikling

Industrien i Danmark var i udgangspunktet et byerhverv, fordi det var i byerne at udbuddet af arbejdskraft var størst, og mulighederne for at importere brændstof og råvarer lettest. Derudover var markedet koncentreret omkring byerne med tilhørende opland. Industrien voksede jævnt fra 1830'erne indtil 1890'erne. I denne periode byggede væksten på en udvidelse af eksisterende varers vækspotentialer særligt inden for brændeovne, landbrugsmaskiner, mursten, møbler, øl m.v. Fra midten af 1890'erne blev der derimod investeret mere i maskiner og udvikling af nye produktionsmetoder og varer. Af nye industrielt frembragte varer var de mest betydelige elektriske maskiner og udstyr, smør, bacon, cigaretter, margarine, cement, kraftmaskiner og elektriske sporvogne.

Energi som drivkræft

Det vigtigste element i industrialiseringen var den nærmest uendelige tilgang til energi. I England og Tyskland blev der gravet mængder af stenkul, der i dampmaskinerne blev omsat til arbejde, der tidligere blev foretaget af mennesker eller dyr. Herved blev mulighederne for, hvad man kunne fremstille, næsten ubegrænsede.

Nye maskiner

Op gennem sidste halvdel af 1800-tallet tog mekaniseringen af industrien for alvor fart, og der installeredes dampmaskiner i flere og flere fabrikker. Den enkelte arbejders produktivitet steg voldsomt, fordi maskinerne nu udførte flere og flere af de tunge opgaver. Dampmaskinerne blev brugt som trækraft til en mængde special-maskiner så som drejebænke, symaskiner, stålvalser m.v. Omkring århundredeskiftet vandt elektromotoren indpas, hvilket gjorde det muligt at installere den mindre og mere fleksible motor i langt flere små og mere specialiserede fabrikker. Dette førte til, at flere brancher blev mekaniseret og industrialiseret.

Industrien i byen

Industrialiseringen fik en gennemgribende betydning for byens udvikling. Der kom ikke blot mange nye varer og produkter, de sociale strukturer i byen blev også langsomt ændret af, industriarbejderens indordning efter skiftehold og fabriksfløjte frem for efter traditionerne, årstidernes og markedets skiften. Ligeledes blev bybilledet præget af rygende skorstene, infernalsk larm fra fabrikernes maskiner og transport af den stadigt stigende strøm af varer.

Litteratur

Ole Hyldtoft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, Gylling 1999.

Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark* bd. 1, København 1972.

Landbrug på Landsudstillingen

Landbrugsudstillingen var en af de større udstillinger, der var repræsenteret ved Landsudstillingen, hvilket betød, at udstillingen var spredt rundt omkring på udstillingspladsen.

Foruden Landbrugshallen var der fremvisning af landbrugsmaskiner i maskinparken vest for Strandvejen i en åben hal. I alt 57 udstillere havde fundet vej til Landsudstillingen.

Landbrugsmaskiner

Både i landbrugsbygningen, på udstillingsterrænet og i den åbne hal kunne de besøgende få et indblik i landbrugets mange maskiner. Her kunne man vandre mellem maskiner til kornets mejning, græssets slåning og selvrensende tærskemaskiner. En af de mere usædvanlige maskiner for datidens landbrug var lokomobiler. Dette var en decentral dampmaskine, der kunne transporteres hen til og kobles på tærskemaskiner. På denne måde kunne tærskning foregå mekanisk.

Produktionsudstilling

Formålet med produktionsudstillingen var at lave en udstilling med markens produkter omfattende forskellige afgrøder og planter. Man havde også etableret små marker til dette formål, men på grund af det meget dårlige vejr den sommer, blev ideen opgivet allerede i juli måned.

Landbohistorisk udstilling

Til dokumentation af det landbohistoriske var der en omfattende udstilling, som omfattede både det landbrugstekniske og kulturhistoriske. Den tekniske del viste Danmarks jordbundsforhold, udnyttelse af jorden samt høstudbytte af de forskellige afgrøder. Samtidig kunne man få indblik i udviklingen af andelsmejerier og slagterier samt avls- og kontrolforeninger. Man havde skaffet gamle landbrugsredskaber og vogne, der belyste redskabernes udvikling. Der var også videnskabelige hjælpemidler såsom frø, gødning og foderstoffer udstillet.

Den landbohistoriske udstilling viste ikke kun, hvordan det var tidligere, men også hvordan udviklingen var foregået.

Den kulturhistoriske udstilling var skildret igennem gennem 14 kæmpemæssige billeder, der målte 3 meter i højden og 4 meter i bredden. Kunstmaleren Rasmus Christiansen havde med billederne forsøgt at skildre, hvordan dagliglivet på landet havde udviklet sig. Både det produktionsmæssige og de personlige forhold var skildret i disse malerier.

Litteratur

S.P. Petersen m.fl.: ”Landbrug, Havebrug, Hede- og Mosebrug”, i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Landbrug og byerne

Industrialiseringen og byerhvervenes fremgang i sidste del af 1800-tallet medførte en ændring i arbejdsforholdet mellem by og land. Handel og produktion ændrede sig i takt med, at både byerhvervene og landbruget omlagde deres produktioner og blev mere specialiserede.

Købstadslandbrugets afvikling

Den store udvikling af byerhvervene medførte, at købstædernes egne landbrug mistede deres betydning i løbet af 1800-tallet. Mange af de større byers jorde blev inddraget og opkøbt og udstykket til byggeri. Her blev bygget boliger til den stadig voksende bybefolkning. I de første 10 år af 1900-tallet kunne man dog stadig opleve gårde og husdyr i nogle få byer.

Handel mellem land og by

Byerne var gået fra at være forholdsvis selvforsynende med egne afgrøder til at være aftagere af landbrugets produkter. Forudsætningen for byerhvervenes fremgang lå i de råstoffer, som deres produkter blev produceret af. Landbrugets produkter var eksistensgrundlag for mange byerhverv. Korn, kød og mejeriprodukter blev transporteret til byerne, hvor de blev bearbejdet og solgt videre til den stigende og sultne befolkning. Omvendt var landbruget og andelsbevægelsen afhængig af maskiner og andet industrimateriel, der blev produceret i byerne.

Industrialisering

Industrialiseringen i byerne betød nye maskiner og teknologier. Fra byerne udgik damp- og anden teknologi til landområderne, hvor forarbejdning blev lettere og hurtigere. I 1882 fandt landbrugssektoren en organisationsform i andelsbevægelsen, der formåede at kombinere det familiedrevne landbrug med industriel masseproduktion. Jernbanens fremkomst betød, at transport mellem land og by blev lettere, og de nærliggende landbrug fik nye afsætningsmuligheder i form af det stigende antal stationsbyer. Landbrugets delvise industrialisering betød også en stigende efterspørgsel efter provinskøbmændenes varer.

Grænsen mellem land og by

Til trods for industrialiseringen og urbaniseringen var Danmark omkring 1910 stadig et landbrugsland. Men kendetegnet for perioden var, at udviklingen gik mod et specialiseret landbrug og byerhverv. Den flydende overgang mellem land og by, der havde været omkring købstadslandbruget, forsvandt. I stedet opstod en tydelig grænse mellem by og land.

Litteratur

Steen Busck og Henning Poulsen: *Danmarks historie i grundtræk*, Århus 2002.

Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark* bd. 1, København 1972.

Trine Locht Elkjær: *Købstadens landbrug gennem 400 år. Den gamle bys skriftrække* bd. VI, Århus 2001.

Fjernhandel og kolonier på Landsudstillingen

Landsudstillingens komité inviterede repræsentanter fra de tre kolonier Grønland, Færøerne og Vestindien til at deltage i Landsudstillingen. Med denne udstilling fik man ikke kun fremvist de tre forskellige kulturer, man fik også vist, at Danmark stadig besad kolonier og var en del af et internationalt handelssystem.

Fangerkultur fra Grønland

Den grønlandske udstilling havde plads i en lille selvstændig bygning nær Folkeparken og Fregatten Jylland. Her blev den grønlandske fangerkultur beskrevet via redskaber til sælfangst og fiskeri. Kajakker, hundeslæder og telte beskrev grønlændernes rejseliv. Alle redskaber var forarbejdet af grønlændere. Nede ved havnen var der demonstration af kajakker, hvor indfødte grønlændere lavede halsbrækkende kajakvendinger til tilskuernes store begejstring. Udstillingen gav de besøgende lejlighed til at danne sig indtryk af livet og forholdene i den grønlandske fangerkultur. Det var lykkedes Landsudstillingens arrangører at få fat i en udstilling, der omhandlede den store Danmarks-ekspedition, der var foretaget i årene 1906-1908. Det var første gang, at denne udstilling blev vist uden for København. Det viste, ligesom Landudstillingen, at også provinsen og ikke kun København kunne fremvise fine og spændende udstillinger.

Den færøske delegation

Den færøske udstilling havde til huse i Jagt-, Hede- og Skovbrugsbygningen. Her var der udstillet fiskerbåde, fiskeprodukter og færøsk husflid. På billeder kunne de besøgende se, hvordan færingerne bedrev fangst af grindehvaler.

Udstillingen gav også mulighed for, at der kunne indledes handelsforbindelser mellem danske forhandlere og færøske producenter. Der var 104 færinger på besøg under Landsudstillingen, hvoraf halvdelen ikke havde været i Danmark før. Derfor var der blevet arrangeret forskellige udflugter for den færøske delegation. Færingerne blev blandt andet præsenteret for samtlige automobiler i Århus, da disse blev opstillet på Lille Torv i Århus.

Vestindien

Man var fra udstillingskomitéens side i tvivl, om det skulle lykkes at få De Dansk-Vestindiske Øer repræsenteret på Landudstillingen. Det lykkedes dog at få tilsendt forskellige produkter såsom likør, sukker og geléer, der kunne fortælle om produktionen på plantagerne i Vestindien. Dagliglivet på øerne blev derimod ikke udførligt beskrevet.

Litteratur

Finsen og Ryberg "Færøernes Amt, Grønland, Vestindien", i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Johan Bender: *Hurra for Århus. Landudstillingen 1909 - vejene til og sporene fra*, Aalborg 2008.
Landsudstillingen 1909. Udstillingens Officielle Dagblad, 6. juli 1909.

Fjernhandel og kolonialvarer i byerne

Industrialiseringens fremgang i slutningen af 1800-tallet satte for alvor gang i fjernhandelen, hvor der både blev eksporteret og importeret. Industrien havde brug for råstoffer og landbruget for foderstoffer. Kolonialvarer blev af dampskibsselskaberne hentet hjem fra fjerne egne af kloden.

Import

Industriens produktive fremgang i 1890'erne og frem gav et større behov for råstoffer. Der skulle bruges jern til skibe, bygninger og maskiner samt kul og koks til at forarbejde det. Danmark havde ikke naturlige forekomster af kul, koks og jern, og derfor måtte dette importeres fra England og Tyskland. I landbruget havde man brug for importerede foderstoffer i form af korn og sojakager til den nye produktionsform med salg af dyre- og mejeriprodukter, mens markerne fik tilført kunstgødning til dyrkningen af korn og roer, som så blev brugt til at fodre dyr og mennesker.

Eksport

Den industrielle udvikling skabte nye markeder både i ind- og udland. B&W startede i 1904 en produktion af dieselmotorer, der blev solgt til udlandet. Kølefabrikken Atlas solgte kølemaskiner til Sverige, England og Holland. Selvom flere store danske virksomheder eksporterede, var det på hjemmemarkedet, man solgte det meste af industriens produktion.

Blandt de eksporterede hverv tegnede det danske landbrug sig for størstedelen. Især smør og bacon blev eksporteret til England.

Handelen med fjerne steder

De gode økonomiske tider medførte, at flere større dampskibsselskaber blev etableret. Heriblandt Det Østasiatiske Kompagni, der blev oprettet i 1897 og drev fast rute mellem København og Hong Kong. Igennem disse selskaber blev der hentet kolonialvarer som bomuld, kaffe, kakao og krydderier. Fibre blev hentet hjem til fremstilling af sække og tøj. Selskabernes handel med de fjerneste egne på kloden blev den egentlige afløser for den statslige danske kolonihandel, der på dette tidspunkt havde udspillet sin økonomiske rolle.

Havnebyer – handelens livsnerve

Det var især de større byer, der lå ud til vandet, der kunne mærke den stigende fjernhandel. Byernes rolle i den voksende samhandel med udlandet bestod i at være ud- og indskibningspladser for den stigende varestrøm. Den voksende handelsflåde havde primært havn i København. Her lossede skibene deres varer, der derefter blev distribueret ud til andre dele af landet. I 1894 blev Københavns Frihavn etableret, hvilket understregede byens rolle som import- og transithavn. I Århus havde havnen fået betydning som regionalt importcenter, hvor varer direkte fra udlandet eller via København blev losset og sendt videre ud i Jylland. Århus var dog i skarp konkurrence med Esbjerg, hvor især foderstoffer blev modtaget.

Litteratur

Hans Chr. Johansen: *Industriens vækst og vilkår 1870-1973. Dansk industri efter 1870* bd. 1, Viborg 1988.

Ole Hyldtoft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, Gylding 1999.

Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark* bd. 1, København 1972.

Handel på Landsudstillingen

Der foregik en livlig handel på Landsudstillingen. Overalt var der vareudsalg hos de deltagende firmaer, og producenter og små boder lokkede de besøgende med souvenirs med minder om Landsudstillingen.

Forbrugsfest

Landsudstillingen var en gigantisk forbrugsfest. Overalt i udstillingshallerne og pavillonerne havde gæsterne mulighed for at købe forskellige genstande og produkter. Der blev solgt varer til den daglige husholdning som for eksempel køkkenredskaber, sæbespånere af forskellige fabrikater samt symaskiner og brøds-kæremaskiner. Der var alt, hvad husmoderen kunne drømme om. Man kunne også aflægge stormagasinet Magasin du Nord i Industrihallen et besøg og se, hvad der rørte sig inden for den nyeste tøjmode. Derefter kunne man gå ned i Århus by og finde de udstillede varer i stormagasinet. Ude på udstillingsterrænet havde flere firmaer fået opsat pavilloner, som tilbød de besøgende smagsprøver med mulighed for køb af varer. Der blev solgt chokolade i Galle & Jessens Pavillon og haveartikler i Dæhnfeldts Pavillon.

Landsudstillingen som reklame

De virksomheder og handlende, som havde udstillingsstande på Landsudstillingen, havde igennem deres udsalg af produkter mulighed for at reklamere for deres varer. Kunne man få solgt noget, var der store chancer for, at folk også ville købe ens varer senere hen. Derfor var udstillingsstandene også rigt udsmykket for at lokke folk til, ligesom mange af udstillerne havde indrykket annoncer i Landsudstillingens officielle dagblad, der med varebeskrivelse og beskrivelse af udstillingsstandens placering skulle lokke kunder til.

Udstillerne brugte også deres deltagelse på Landsudstillingen som et aktiv i deres markedsføring af deres produkter. Således havde blandt andet Vega Palmin afbilledet Elektricitetstårnet på emballagen. Et andet aktiv for udstillerne var præmieringen af de bedste produkter på Landsudstillingen, der ligeledes kunne bruges i markedsføringen.

Minder fra Landsudstillingen

Der var gode muligheder for at få et minde fra Landsudstillingen med hjem. Rundt om på udstillingsterrænet var der opstillet små hvide souvenirboder og kiosker. Postkort med fotografier og tegninger af Landsudstillingens bygninger kunne fås for få øre og postes i brevkasserne, der var placeret rundt på terrænet. Sågar særlige piber og træsko blev fremstillet til lejligheden og solgt i souvenirboderne. Landsudstillingens forretningsudvalg havde også fået fremstillet særlige platter til lejligheden. Platterne kostede 10 kr. til at starte med, senere satte man prisen op til 12 kr. I forbindelse med den store dansk-amerikanske dag 4. juli havde man også fået fremstillet nogle særlige specialplatter. Ved at købe disse souvenirs kunne gæsterne vise, at de havde været en del af den store begivenhed.

Litteratur

J. Bergsøe: *Beretningen om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Handel i byerne

I slutningen af 1800-tallet var butikshandelen i byerne under forandring. De gamle købmandsgårde med deres blandede udsalg var på vej væk til fordel for flere og mere specialiserede detailbutikker. Samtidig ændrede butikkerne udseende og kom til at sætte et helt nyt præg på byrummet.

Købmandsgården forsvinder

Handelen havde hidtil været præget af de store købmandsgårde, hvor man kunne købe og sælge praktisk taget alt. Den voksende industri og stigende eksport af landbrugsvarer betød, at mange købmænd var nødt til at omlægge deres forretning. De så større muligheder for fortjeneste ved at overgå til ren engroshandel og helt opgive detailsalget fra butikkerne, som andre til gengæld specialiserede sig i.

Detailhandelen blomstrer

Med den stigende befolkningstilvækst i byerne blev der behov for flere butikker. Mange købmænd indså hurtigt, at de ved at specialisere sig kunne profitere på den stigende bybefolkning og dens behov. De blandede forretninger afløstes af tøj- og manufakturforretninger, isenkramforretninger, kolonialbutikker og møbelforretninger. Også dagligvarerne blev fordelt ud på flere butikker. Der var specialforretninger med kaffe og te, ost, fisk eller tobak. Et stigende antal frugt- og grøntforretninger betød, at de traditionelle, velbesøgte torvedage lige så stille mistede betydning.

Stormagasiner

Butikkerne var i rivende udvikling fra 1870'erne, men blev samtidig mødt med skarp konkurrence fra stormagasinerne. Stormagasinerne var som regel udløbere af større manufakturforhandlere, heriblandt Magasin du Nord fra 1871 og Salling fra 1906, begge med deres første butik i Århus. Her kunne kunderne bevæge sig fra etage til etage, hvor hver etage havde et stort udvalg af varer. Det karakteristiske ved stormagasinet var ikke alene det store vareudvalg, men også at det havde egne fabrikker og store systuer og selv importerede både færdigvarer og råstoffer.

Ændringer af bybilledet

Med byernes vækst fulgte der en spredning af dagligvareforretninger. Størstedelen af de almindelige levnedsmiddelbutikker kom efterhånden til at ligge i boligområderne i de nye bydele, hvor de tidligere havde været centralt placeret i byen og ved indfaldsvejene. Specialbutikker holdt stadig til i den centrale del af byen og betjente en langt større kundekreds fra alle dele af byen. Med overgangen til den specialiserede detailhandel blev kampen om at lokke kunder til også mere synlig. Store dekorative butiksfacader begyndte at vinde frem, og store spejlglasruder i butikkerne gjorde det muligt at fremvise produkter og varer på en kunstnerisk og tillokkende måde.

Litteratur

Erik Korr Johansen: "Erhverv og arbejde", i Ib Gejl (red), *Århus – Byens Historie 1870-1945* bd. 3, Viborg 1998.

J.L. Østergaard Christensen: "Ekspedient og købmand", i Axel Steensberg (red): *Dagligliv i Danmark - bylivets goder til alle 1870-1964* bd. 7, Haslev 1982.

Vagn Dybdal: *Det nye samfund på vej 1871-1913. Dansk socialhistorie* bd. 5, Viborg 1982.

Håndværk på Landsudstillingen

I Stationsbyen var der udstillet flere håndværksværksteder. Formålet var at vise, hvordan moderne håndværksvirksomheder kunne indrettes på en smuk og funktionel måde. Udvalget af virksomheder viste erhvervets udvidelse fra en lille arbejdskraftintensiv træskomager over en delvist mekaniseret smedje til det næsten industrielle maskinsnedkeri.

Bygningerne

Pottemagerens hus (tegnet af Poul Holsøe) og træskomagerens hus (Svend Risom) var begge opført som små idylliske, solide rødstenshuse med afvalmede tage, hvor adskillelsen mellem beboelse og værksted var flydende. Det samme gjaldt for smedens hus (P.V.J. Klint), hvor adskillelsen mellem værksted og beboelse dog var mere fremtrædende, arkitektonisk blev inspirationen fundet i det gamle smedemotiv, hvor taget i den ene gavl var understøttet af søjler, hvortil man levende kunne forestille sig, hesten stod tøjret under skoning.

Maskinsnedkeriet (Leuning-Borch) var en helt ny type virksomhed i datiden, og da der ikke fandtes forlæg for denne bygningstype, havde arkitekten helt frie hænder til at lege med formen, hvilket tydeligvis også er sket, i den grundmurede kerne med et kraftigt tagudhæng, der var understøttet af træværk, således at der var både lukkede og delvist åbne siderum under det. For at sikre tilstrækkeligt lys inde i selve værkstedet var der bygget en lav, vinduefyldt kvist, hvorfra lyset vældede ind over maskinerne.

Reaktionerne

Hensigten med Stationsbyen var at skabe et forbillede for, hvorledes man smukt og hensigtsmæssigt kunne indrette de fremvoksende stationsbyer, modtagelsen var dog blandet. Generelt var der enighed om byens meget smukke anlæggelse, men f.eks. eleverne på en teknisk skole mente, at bygningerne var for reaktionære. Ligeledes gav en håndværker i Tidsskriftet for Industri og Håndværk udtryk for, at hele projektet var fortænkt og romantiseret af en flok storbyarkitekter uden sans for det virkelige liv i stationsbyerne, hvor ingen længere f.eks. kunne finde på at indrette beboelse og værksted i samme bygning.

Værkstederne og Teknologisk Institut

Værkstederne i smedjen og maskinsnedkeriet var installeret og drevet af Teknologisk Institut, der bl.a. havde ansat en ingeniør til at påse maskinerne og svare på spørgsmål. For at promovere sig som vidensinstitution tilbød de besøgende håndværkere at få svar på alle spørgsmål, enten mundtligt eller ved at lægge deres skriftlige spørgsmål i en postkasse, hvorefter de ville få skriftligt svar.

Litteratur

H. Vestesen: "Redskaber og Maskiner", i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

P. Slott: "Stationsbyen", i *Architekten*, 12. årgang 23. oktober 1909, 4. hæfte.

"Stationsbyen I", i *Architekten*, 12. årgang, 2. oktober 1909, 1. hæfte.

Vilh. Lorenzen: "Stationsbyen paa Landsudstillingen i Aarhus", i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Håndværk i byerne

Håndværksfaget var i voldsom forandring omkring år 1900. Dets betydning for samfundet blev mindre, fordi mange traditionelle produkter nu kunne fremstilles billigere på fabrik. Nogle fag forsvandt næsten, mens andre gik i retning af selv at blive en del af industrien.

Markedet ændres

Historisk har håndværket altid været et vigtigt og anset byerhverv. I slutningen af 1800-tallet blev markedet mere frit og Næringsfrihedsloven fra 1862 afskaffede håndværkernes privilegier, hvorfor de fik konkurrence fra håndværkere på landet. Endvidere medførte udviklingen af jernbaner og skibstrafik, at konkurrencen fra fabriksfremstillede varer blev større, fordi varerne kunne fremstilles billigere på fabrik og hurtigt og billigt transporteres til et hvilket som helst sted via jernbanen.

Håndværkets betydning

Omkring år 1900 mistede håndværket meget af sin betydning. Håndværksmestrene mistede social status, ved at deres tidligere eneret på at drive håndværk var ophørt og økonomisk status, fordi industrien havde overtaget fremstillingen af mange deres produkter. Samlet set blev der dog ikke færre håndværksvirksomheder, antallet var snarere konstant. Men da samfundsøkonomien samtidigt voksede betydeligt, blev håndværkets betydning overordnet set mindre. Inden for byggeriet voksede håndværkernes antal dog betydeligt som følge af den enorme udvidelse af byerne.

Konkurrence fra industrien

Efterhånden som industrialiseringen slog igennem omkring århundredeskiftet, blev produkterne fra traditionelle håndværksfag så som skomagere, skræddere og kandestøbere udkonkurreret af industriens langt billigere masseproducerede varer. Men sideløbende med denne proces var der flere håndværksprægede virksomheder, der investerede i ny teknologi og udvidede produktionen, heriblandt var f.eks. dampmøller, brændevinsbrændere og bryggerier. Herved løftede branchen sig væk fra håndværkstraditionerne og blev en del af industrien.

Nye typer af håndværksbedrifter

Andre håndværkere søgte nye veje for at tjene til livets ophold, f.eks. ved at indrette større dele af deres værksted med udsalg af industrielt frembragte varer og herudover satse på reparation og vedligeholdelse. Andre håndværk blev totalt forandret som følge af mekanisering af produktionen, der ofte skete ved indførelse af de nye elmotorer, der drev drejebænke, boremaskiner og lignende. Ved at optage dele af de industrielle arbejdsmetoder og teknologier kunne nogle håndværkere fortsætte en rentabel håndværksmæssig produktion.

Litteratur

Bjarne Hastrup: *Håndværkets økonomiske historie 1879-1979*, København 1979.

Henrik Fode m.fl.: *Håndværkets kulturhistorie* bd. 4, København 1984.

R. Berg: *Det danske Håndværks Historie*, København 1919.

Byggeri på Landsudstillingen

Udstillingen for bygningsmaterialer på Landsudstillingen var en mangfoldig samling af de produkter og materialer, der indgik i ethvert moderne byggeri anno 1909.

Materialer til boligbyggeri

Fremvisningen af bygningsmaterialer var især baseret på mindre produkter til boligbyggeri. Trapper, lister og paneler blev fremvist for potentielle købere i håndværkerbranchen. Dertil havde adskillige tømrermestre og snedkere udstillet døre, vinduer og meget andet. En tømrermester havde sågar udstillet et helt entréparti til en villa. Forenede Danske Teglværker var repræsenteret ved en udstilling, der fremviste glaseret og maskinfremstillet teglsten. C.M. Hess' Fabrikker i Vejle og Middelfart var repræsenteret med en stor udstilling af støbejernsvinduer.

Nye opfindelser

Flere nye materialer og produkter blev fremvist. I forbindelse med tagkonstruktioner fremviste en købmand et nyt og let dækningsmateriale, eternitskiffer, der hovedsageligt var lavet af det senere så udkældte materiale asbest. Et materiale, som man ventede sig meget af. Dansk Patent Vinduesfabrik udstillede et system af skydevinduer med små fikse låse, der for det første gjorde, at børn ikke kunne falde ud af vinduerne og for det andet, at pigerne ikke behøvede at stå på gesimsen, når de skulle pudse vinduer.

Større konstruktioner

Landsudstillingen var ikke så rigt repræsenteret med større bygningskonstruktioner set i forhold til de byggetekniske muligheder i jern, beton og stål. Ingeniørfirmaet Christiani & Nielsen havde i tillæg til deres udstillingspavillon opført en af firmates verdensberømte Monier-broer. Broen, der var udført i jernbeton, hvilede på et fundament af betonpiller, hvorpå karakteristiske buer var placeret mellem pillerne.

Landsudstillingens bygninger

Landsudstillingens arkitekt, Anton Rosen, havde valgt at opføre samtlige bygninger i træ. De bærende konstruktioner var udført som spinkle trægitterkonstruktioner af brædder og planker. Tagværkernes trækonstruktioner var synlige indvendigt og dermed en vigtig del af arkitekturen. Valget af træ som bygningsmateriale betød, at det var hurtigere og billigere at opføre bygningerne, ligesom det var lettere at nedtage dem, da Landsudstillingen i oktober var forbi. Til trods for at bygningerne var opført i træ, virkede de ikke som kedelige træbarakker. Man havde sørget for at give bygningerne et særligt præg, dels ved at male dem hvide og dels ved at give hver bygning et særpræget arkitektoniske udseende.

Litteratur

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Per Dombernowsky: "Udstillingsbygningernes trækonstruktioner", Tappenstreggruppen: *Landsudstillingen 1909 Aarhus 1984*. Århus 1984.

Byggeri og byerne

Med industrialiseringens udvikling fulgte behovet for større bygninger til bolig og erhverv. Større og bedre bygninger blev mulige, da den teknologiske udvikling skabte nye bygningsmaterialer. Boliger og fabrikker fik helt andre dimensioner, og der blev bygget større og hurtigere end hidtil. De nye bygningsmaterialer fik også betydning for arkitekturen.

Behov for flere boliger og fabrikker

Industrialiseringen skabte i slutningen af 1800-tallet en folkevandring fra land til by, og det skabte et byggeboom, hvor gader og hele kvarterer blev bebygget i løbet af få årtier. Der var samtidig også behov for nye fabriksbygninger, kontor- og butiksejendomme til den voksende industri og detailhandel. Mange store fabrikshaller blev opført, og deres proportioner var helt anderledes, end man hidtidig havde set.

Cement og beton

Cement og beton var nye materialer, der fik stor betydning for både byggeri af bolig og fabrikker. Kombinationen af cementbaseret beton og jernarmering var forudsætningen for den nyere bygningskunst inden for huse, broer og anlægsarbejder. Cement i forskellige former har været kendt siden oldtiden, men det var først, da man omkring år 1900 kom på en ny produktionsmetode, at betonen fik betydning inden for byggeriet.

Jern og stål

Det helt store gennembrud kom, da man med jernarmering kunne tilføre betonen den styrke, der blev forudsætningen for betonens brede anvendelse i byggeriet.

Jern var omkring 1900 ikke noget nyt materiale, men en ny bearbejdningsform gjorde, at man af jern kunne fremstille stål. Stålet fik sammen med betonen stor betydning for eftertidens byggeri. Robuste murstensmure kunne nu erstattes af skeletbyggeri i stål eller jern, der blev muret op eller fyldt med beton. Stålets og jernets lette og stærke struktur betød, at man nu kunne stable flere og flere etager oven på hinanden og udnytte pladsen optimalt ved at bygge i højden. Det blev der gjort stor brug af i de voksende storbyer, hvor det kneb med pladsen til nye bygninger.

Arkitektur

I den sidste del af 1800-tallet og i starten af 1900-tallet var der mange stilarter i spil; et fælles træk var, at de alle refererede til de såkaldte historiske stilarter. Fællesbetegnelsen for perioden er historicismen. I starten af 1900-tallet begyndte arkitekter at søge andre veje end historicismen, og det resulterede i den arkitektoniske stilart jugendstil, på dansk skønvirke. Her trådte arkitekterne uden for de historiske rammer og søgte en mere individuel stil. Arkitekterne ville ikke længere bruge fortidens former og ønskede at gøre sig fri af alle eksisterende stilarter i en ”tilbagevenden til naturen”. Det var dog langt fra alle, der havde råd til et arkitekttegnet hus. Mange huse og lejligheder blev opført uden nogen særlig form arkitektonisk snit. Husene var som regel som en simpel kasse med et tag, og arbejderlejlighederne var hurtige opførte bygninger, med det primære formål at skaffe folk tag over hovedet.

Litteratur

Ole Hyldtoft: *Teknologiske forandringer i dansk industri. Dansk industri efter 1870* bd. 4. Viborg 1996.

Sys Hartman og Villads Villadsen: *Danmarks arkitektur, byens huse – byens plan*, Viborg 1974.

Fiskeri på Landsudstillingen

I fiskeriudstillingen var der fiskeriredskaber, modeller af kuttere og fiskeristatistik. I tilknytning hertil lå den smukke fiskerestaurant, der var indrettet med akvarier i væggene. I akvarierne var der fisk fra de danske farvande. Fiskeriets organisationer afholdt flere møder på udstillingen.

Udstillingen for fiskeri

På udstillingsterrænets nordvestligste hjørne klods op ad havnen og Fregatten Jylland lå udstillingen for fiskeri. Ved indgangen blev der fremvist plancher med statistikker over fangstudviklingen i det sidste tiår, diagram over Dansk Fiskeriforenings lokale medlemsforeninger samt antallet af faresignalstationer. Dette vakte betydelig interesse.

I selve udstillingen var der udstillet alverdens fiskegarn og -kroge, der var fremstillet og udstillet af private såvel som virksomheder og lokale fiskeriforeninger. Her fremvistes de sidste nye innovationer inden for blandt andet snurrevod, torskevod og makreldrivgarn. Desuden var der opstillet flere skibsmodeller af de sidste nye kuttere, der selvfølgelig alle havde petroleumsmotor, der var en stor teknologisk landvinding, der betød, at fiskerne kunne gå ud på langt dybere vand end tidligere.

Fiskerestauranten

I tilknytning til fiskeriudstillingen lå fiskerestauranten med en søjlebåret veranda og et elegant lille tårn, der afsluttede promenaden langs Strandvejen. Inde i selve restauranten var det store rum afsluttet med en halvcirkel i den ene ende. Selve halvcirkelen bestod af en mængde akvarier, hvori der var fisk fra alle danske farvande. Så kunne man nok så morsomt sidde og spise rødspættefilet, samtidig med at man betragtede selvsamme art svømme rundt lige ved siden af. På den anden side havde man udsigt til den storslåede Århus Bugt. Fiskerestauranten var så populær, at man måtte udvide serveringsarealet udenfor ved at bygge et ekstra halvtag til verandaen.

Fiskerimøder

Fiskeriets organisationer støttede op om udstillingen og afholdt flere møder der. Dansk Fiskeriforening afholdt både kongres i Solennitetssalen samt et større foredragsarrangement samme sted. Her skulle forstanderen for Fiskerihøjskolen i Kerteminde, Otterstrøm, og sekretæren for Fiskeriforeningen, Videbæk, diskutere fiskeriets organisering. Tvisten stod dengang på, om fiskeriet skulle organiseres efter andelsprincippet, eller om man skulle forlade sig på priser og marked.

Litteratur

”Fiskerimødet i Aarhus – hvad der skal forhandles”, *Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 11. juni 1909.

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

”Landsudstillingen i Aarhus – Fiskerestauranten”, *Aftenposten* 8. juli.

”Landsudstillingen i Aarhus – saltvandsfiskeriafdelingen”, *Fiskeritidende* 29. juni.

Fiskeri i byerne

Fiskeriet fik et vældigt opsving omkring århundredeskiftet. Der blev bygget større, petroleumsdrevne kuttere, der kunne sejle længere ud på havet og bruge større garn. Fiskene blev sendt videre til de større byer med jernbanen, og der blev skabt mange erhverv til at servicere fiskeflåden.

Modernisering af fiskeriet

Op mod århundredeskiftet gennemgik fiskeriet betydelige forandringer. Fiskeriet havde hidtil foregået i kystnært farvand i små åbne joller. Men fra 1880'erne begyndte man at bygge egentlige fiskekuttere, der kunne sejle længere ud på havet, og da petroleumsmotoren blev almindelig omkring år 1900, blev skibenes aktionsradius betydeligt forøget. Nu kunne der fiskes ude på havet, hvor de store fiskestimer gik, hvilket medførte et voldsomt opsving i erhvervet.

Denne udvikling skyldtes flere af industrisamfundets frembringelser, således gav jernbanen mulighed for at transportere fersk fisk til markederne i de større byer, hvor befolkningsvæksten gjorde efterspørgselen efter frisk fisk umættelig. Petroleumsmotoren muliggjorde indførelse af større og tungere garn så som snurrevoddet, hvorved der kunne fanges langt flere fisk.

Byens fiskerihavn og afledte erhverv

Udviklingen hen imod større kuttere samt adgangen til jernbanen centraliserede fiskeriet i byerne, selvom der blev drevet fiskeri fra mindre både overalt. I mange byer udgjorde fiskerihavnen en stor del af havnemiljøet, hvor der blev bygget større læmoler for at beskytte kutterne, endvidere blev der flere steder bygget fiskepakhuse med tilhørende ishuse. Fiskeriauktionerne foregik stadig i det fri. Opgangen i fiskeriet skabte grobund for flere afledte erhverv. Væksten og udskiftningen af fiskeflåden gav grobund for mange skibsværfter, reparationsfaciliteter og motorfabrikker, og langt størstedelen af fiskekutterne var produceret i Danmark. I 1909 var der således flere tusind fiskekuttere med petroleumsmotorer.

Fiskeriets organisationer

De større fiskekuttere krævede langt større kapitalinvesteringer i fiskeflåden samt uddannelse og organisering af erhvervet. Derfor blev der dannet særlige forsikringsselskaber inden for fiskeriet, og Dansk Fiskeriforening, med et hav af lokalforeninger under sig, blev stiftet for at varetage det frembrusende erhvervs interesser.

Fiskerierhvervet havde ikke tidligere haft nogen egentlig uddannelse, men i 1908 oprettedes Fiskerihøjskolen i Kerteminde, hvor eleverne i forløb på 5 måneder skulle lære almene kundskaber samt fiskerilære og navigation. Herudover var der diskussioner af, hvorledes fiskerstanden kunne tage aktiv del i samfundslivet.

Litteratur

”Fiskeriskolen” *Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 15. juli 1909.

Hans Munk Petersen: *Træskibe – Fiskeri og fartøj i Frederikshavn o. 1900*, Frederikshavn 1990.

Henrik Harnow, René S. Christensen og Gitte Haastrup: *Industrisamfundets havne 1840-1970*, Odense 2008.

”Motoren til fiskebrug” *Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 29. juni 1909.

Poul Holm: *Hjerting et maritimt lokalsamfund midt i verden*, Esbjerg 1992.

Mejeriet på Landsudstillingen

I Landsudstillingens stationsby var der indrettet et mejeri anno 1909, hvor folk kunne komme ind og se, hvad et moderne mejeri var og hvordan det fungerede. I tilknytning hertil lå en mælkerestaurant, hvor man kunne købe mejeriets produkter.

Det arbejdende mejeri i Stationsbyen

Mejeriet var blevet indrettet, så det fremstod som et komplet mejeri anno 1909 med de mest moderne redskaber og maskiner. Både indretningsmæssigt og mejeriteknisk. Indretningsmæssigt var der et kærnerum, en skummesal, et smørrum, to fløderum samt maskinstue og kedelrum. Den daglige ledelse af mejeriet blev varetaget af det århusianske mejeri Vesterbro, der var med til at give de besøgende en lærerig oplevelse af mælkenes behandling igennem de forskellige produktionsstadier. Mejeriet fik hver eneste dag leveret 5.000 kg råmælk, som blev forarbejdet til smør og ost.

Landbrug og industri i forening

Mejeriet var her omdrejningspunktet i mødet mellem hovedhvervene i datiden, landbrug og industri. Igennem mejeridriften havde landbruget og industrien et tæt samarbejde, som blev fremvist på bedste vis i det arbejdende mejeri under Landsudstillingen. Maskinerne var blevet leveret af flere af udstillerne på Landsudstillingen. Fra den største dampmaskine over lysanlægget til det nyeste flødepasteuriseringsapparat, alt var leveret og installeret af producenterne.

Mælkerestaurant og Mejerimuseet

Når de besøgende havde set, hvordan mælken var blevet forarbejdet og blevet til ost og smør kunne, de slå vejen forbi mælkerestauranten, der lå i forlængelse af mejeriet. Her kunne de for 35 øre få serveret mejeriets produkter. Mælk, ost og smør blev serveret for de besøgende af servitricer i farvestrålende nationaldragter. Med sin beliggenhed op ad Folkeparken indbød restauranten de besøgende til at søge hen for at få en forfriskning, og komme lidt væk fra de store hallers støj, røg og damp.

Mejerimuseet, der lå i en tilstødende bygning ved Landbrugshallen, viste igennem sin udstilling, det danske mejeribrugs historie og udvikling igennem tiden. Her kunne man blandt andet se en smørkærne, der blev drevet rundt, ved at en hund skulle løbe rundt i en mølle. Denne historiske indretning skabte meget debat om fortidens dyremishandling. Herudover kunne man se kontrasterne mellem for eksempel en gammel fløde-skummeske og det moderne skummer i mejeriet.

Litteratur

Det arbejdende mejeri på Landsudstillingen i Aarhus 1909, Århus 1909.

”Det arbejdende Mejeri paa Landsudstillingen”, *Aarhus Posten*, 9. juni 1909.

”Landsudstillingen”, *Mælkeritidende*, 18. juni 1909.

Mejerier i byerne

Med bylandbrugets ophør i løbet 1800-tallet, måtte mange byers forsyning af mælkeprodukter helt dækkes af omegnes mejerier. Andelsmejerierne blev en dominerende faktor inden for mejeribrug, dog i skarp konkurrence med handelsmejerierne i de større byer.

Andelsmejeriet – den lille sværvægter

De første andelsmejerier blev etableret i 1880'erne i Jylland. Bag andelsmejerierne lå tanken om en rationalisering af mejeridriften for at få mere ud af produktionen. Bønder, der indgik i et andelsforetagende, forpligtede sig til at levere hele deres mælkeproduktion til mejeriet og havde derefter krav på at få del i overskuddet i forhold til, hvor meget mælk de hver især havde leveret. Beslutningstagninger blev afholdt efter et demokratisk princip, hvor alle kunne stemme. Andelsmejerierne blev hurtigt en stor succes, og i 1909 var antallet oppe på 1163.

Handelsmejerier dominerede i byen

Salget af mejeriprodukter i de større købstæder blev varetaget af handelsmejerier, der var privatejede. I de sidste par årtier af 1800-tallet var der sket en ændring i byernes forsyning af mælk og mælkeprodukter som følge af byernes stærke vækst og de stigende krav til hygiejne og kvalitet. Denne udvikling førte til, at handelsmejerierne blev skudt ind som et led mellem mælkeproducent og forbruger, der tidligere havde været i direkte kontakt. Salget foregik dels via udsalg, dels via mælkevogne. Nogle andelsmejerier havde også fodfæste i byen. I Århus stod andelsmejeriet Vesterbro sammen med handelsmejeriet Godthåb for leverancen af mejeriprodukter.

Forbrug af mejeriprodukter

Andelsmejeriernes oprettelse betød, at hjemmeforarbejdning af mælk til smør og ost ophørte. Mælk, der før havde været en mangelvare i husholdningerne, blev nu rigelig, og mælkeretter blev mere udbredt end tidligere. I 1914 blev mælkeforbruget i København beregnet til at være ca. 400.000 kg dagligt. Smør var det vigtigste fedtstof, og der blev brugt meget af det i madlavningen.

Teknologiske ændringer

Andelsmejeriernes opkomst betød, at ny teknologi kom til. Andelsmejerierne begyndte at samarbejde med maskinindustrien om at udvikle nye maskiner, der kunne forbedre forarbejdningen af råmælk. Flere maskinfabrikker i byerne rundt om i landet slog ind på at levere udstyr til mejerierne. Udviklingen frembragte både smørcentrifugen og pasteuriseringsapparatet, der gjorde produktion, kvalitet og hygiejne bedre.

Litteratur

Claus Bjørn: *Dansk mejeribrug 1882-1914*, i Claus Bjørn (red): *Dansk Mejeribrug 1882-2000*, Odense 1982.

Erik Korr Johansen: "Erhverv og arbejde", i Ib Gejl (red): *Århus – Byens historie 1870 – 1945* bd. 3, Århus 1998.

Infrastruktur

Elektricitet på Landsudstillingen

Landsudstillingens vartegn, det imponerende Elektricitetstårn, var viet til fejringen af de store muligheder, som elektriciteten havde afstedkommet. Tårnet med sidetårne var indrettet til fremvisning af de store installationer, de tekniske landvindinger inden for elektriciteten havde givet mulighed for.

Bygningen

Det vældige Elektricitetstårn var 60 meter højt (ligesom rådhusstårnet i Århus). I tårnets mægtige kuppel havde arkitekten Anton Rosen som en hæder til fædrelandet og elektriciteten anbragt navne på prominente danske videnskabsfolk inden for elektrofysikken. Efter mørkets frembrud lå tårnet smukt illumineret ligesom resten af udstillingen, som et symbol på de nye tider, der havde fortrængt det levende lys' dunkle tid.

Hovedudstillingen

I Elektricitetstårnet fremvistes elektricitetens infrastruktur. I en søjlelignende konstruktion, der rakte helt til tops i den enorme bygning, fremvistes Det Store Nordiske Telegrafskabs pragtudstilling. Denne udstilling viste selskabets verdensomspændende net af telegrafkabler på store verdenskort samt uddrag af selskabets instrumenter, kabler og lignende. Toppen af udstillingen kronedes med en markeringsbøjle til brug ved udlægning af undersøiske kabler.

I den nærliggende Maskinhal var de store elektriske maskiner udstillet. Her kunne store dampdrevne elektricitetsturbiner betragtes i funktion. Endvidere var der opstillet flere elektrisk drevne værktøjsmaskiner.

Udstillingen i sidetårnene

I Elektricitetstårnets sidetårne fremvistes alverdens nyopfundne elektriske installationer. En af hovedattraktionerne var S. Frichs Eftf.'s eksempel på et gasdrevet elektricitetsværk beregnet til mindre landsbyer. Med en sådan anordning ville elektricitetens bekvemmeligheder kunne brede sig over det ganske land og ikke længere fortrinsvist være et byfænomen. Derudover var der fremvisning af elektriske symaskiner, træbearbejdningsmaskiner, elektromotorer, dynamoer med videre. Endelig var der en stor udstilling fra de kommunale telefon- og elforsyningsværker i Odense og Århus.

Polyteknisk Læreranstalt

Den almindelige oplysning og undervisning om elektriciteten blev besørget af Polyteknisk Lærestanstalt – forløberen til DTU – der netop havde startet en elektrotæknisk uddannelse i 1903. Lærestanstaltens personale introducerede de interesserede gæster til elektricitetens velsignelser og forklarede hvordan maskinerne virkede.

Litteratur

H. Vestesen: "Redskaber og Maskiner", i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

"Smaa udstillingsbreve", Fælleskorrespondence til de Radikale Blade, 10. juni 1909.

Elektricitet i byerne

Elektricitetsforsyning i Danmark startede i 1890'erne, og i de følgende årtier blev der anlagt elværker i alle større byer. Elektriciteten blev først brugt til belysning, men fik siden størst betydning i industrien, fordi elmotoren var billigere og lettere at placere end de store og tunge dampmaskiner.

Elektricitetens start

De første offentlige elværker blev indviet i Odense og Køge 1891. Før da havde kun enkelte private fabrikker og indkøbsgader haft elektricitet, og elektricitetens strålende lys var stadig forbeholdt de velstillede. Fra starten var elektriciteten et byfænomen, fordi man brugte jævnstrøm, der ikke kunne transporteres længere end 3 km, og fordi kundegrundlaget fra industri og rige privatpersoner var størst i byerne. I stationsbyerne blev der efterhånden oprettet små dieseldrevne elværker. B&W lancerede et lille dieseldrevet elværk i 1904, og allerede i 1905 var det opstillet i 27 byer.

Elektricitet og fremstillingsindustrien

Inden for industri og håndværk fik elektriciteten en revolutionerende effekt, idet de billige elmotorer også kunne installeres i små virksomheder, der ikke havde behov for så stor mekanisk kraft, som en dampmaskine leverede. De var også mindre end disse og mere driftsikre og kunne derfor placeres i små virksomheder f.eks. på 1. sal eller i snævre baggårde. Herved blev det muligt at mekanisere en langt større del af produktionen, og det blev hurtigere og billigere at producere flere typer varer.

Elektricitet og private forbrugere

I år 1909 var indlagt elektricitet blevet et relativt normalt fænomen i mange private hjem i byerne. I Århus havde 1/6 af husstandene indlagt el i 1910. Elektriciteten blev hovedsageligt benyttet til belysning, men nye elektriske apparater såsom strygejern, støvsuger og elovn blev snart en del af den almindelige husholdning. Herved blev arbejdet for den almindelige husmor stadig lettere at udføre.

Elektricitet og byrummet

Introduktionen af elektriciteten forandrede byrummet stærkt. Før i tiden havde gader og vinduer kun været dunkelt oplyst af tran-, petroleums- og gaslamper, men nu strålede lyset fra vinduer og kommunale gadelygter med glødepærer. Overgangen til elmotorer i stedet for dampkraft i industrien fjernede med tiden de fleste af de store skorstene fra bybilledet, og energiproduktionen flyttede ud til store offentligt værker uden for byerne. Centralisering af energiproduktionen forbedrede også luftkvaliteten i byerne betydeligt.

Litteratur

Bjarne Hastrup: *Håndværkets økonomiske historie 1879-1979*, København 1979.

Bodil Olesen og Jytte Thornedahl: *Da danske hjem blev elektriske 1900-2000*, Århus 2004.

Hanne Thomsen og Jytte Thorndal: *El og gas til de danske kommuner*, Bjerringbro 2007.

Ole Hyldtoft: *Teknologiske forandringer i dansk industri. Dansk industri efter 1870* bd. 4. Viborg 1996.

Transport på Landsudstillingen

I forlængelse af Elektricitetshallen lå Transporthallen. Her kunne de besøgende få et indblik i de transportmuligheder, der var til rådighed på daværende tidspunkt, med automobilen som det helt store midtpunkt.

Automobil og hestevogn

I Transporthallen var interessen centreret omkring datidens mest imponerende og hurtigste køretøj, automobilen. Automobiludstillingen blev besøgt af mange interesserede, der ville se denne nye opfindelse inden for transport. Nogle fabrikker udstillede både hestekøretøjer og automobiler, da mange fabrikker efterhånden var begyndt at producere biler eller i det mindste karosserier til biler. Blandt andet havde N. Larsens Vognfabrikker København udstillet en 4 cylindre Phateon med 15 hestekræfter. Der var også tilbehør til heste og hestevogne - heriblandt en særlig hestesko af gummi.

Motorcykler, cykler og kælke

I tillæg til den store automobiludstilling havde motorcykelfabrikkerne også fundet vej til Landsudstillingen. Sammen med automobilen tegnede motorcyklen datidens fart og tempo. Spredt rundt om i transporthallen var forskellige cykeludstillinger, hvor ti forskellige cykelfabrikker deltog. Både herrer- og damecykler og en særlig invalidecykel var udstillet. Kælkefabrikkerne havde også fundet vej til Landsudstillingen. Kælke med plads til op til fem personer blev fremvist, og en ny type kælk med bøjet "næse" vakte særlig stor interesse blandt de besøgende.

Skibsfart

I en lille del af Transporthallen havde man også fundet plads til en udstilling om dansk skibsfart. Tre større skibsværfter udstillede forskellige skibsmodeller og fotografier. Mindre skibsværfter udstillede motorbåde, der kunne ses nede ved havnen. Her blev de demonstreret for interesserede besøgende. Forskellige roklubber fremviste deres robåde og havde udstillet fotografier og pokaler.

Jernbanen

Det var kun Statsbanerne, der udstillede på Landsudstillingen; ingen privatbaner var repræsenteret. Statsbanerne udstillede en lokomotivkedel, der var forarbejdet i Århus, samt billeder og modeller af forskellige lokomotiver. Foruden dette havde statsbanerne et lokomotiv i Landsudstillingens stationsby, hvor det var opstillet under et halvtag bag stationsbygningen. A/S Frederikshavn Jernstøberi udstillede et nyere, smalsporet petroleumslokomotiv, der blev demonstreret på et spor på udstillingspladsen.

Litteratur

"Fra Landsudstillingen", *Styret*, 17. juli 1909.

"Gennem Elektricitetshallen med Tilbygninger og Transporthallen", Fælleskorrespondance til de radikale Blade.

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Transport i byerne

1800-tallets industrialisering frembragte nemmere og hurtigere transport. Udviklingen af dampkedlen gav mulighed for dampskibet og toget. Hverdagstransporten blev ændret med den elektriske sporvogn og cyklen. Disse transportmuligheder fik stor indflydelse på bybefolkningens hverdagsliv og byernes økonomi.

Byvækst

Med jernbanenettets udbredelse opstod nye byer. Hundredvis af stationsbyer voksede frem langs jernbanenettet, der forbandt de gamle købstæder. Provinsbyerne inde i landet blev i løbet af 1890'erne koblet til jernbanen, og sammen med nye veje og forbedring af de eksisterende, samt udvidelse af kystbyernes havne, blev adgangen til mange byer lettere. Langsomt spredte byvæksten sig til landdistrikterne, hvor der var behov for varer og god afsætning af produkter.

Transport, økonomi og handel

Årene fra 1895-1910 var dampskibenes storhedstid. Tonnagen voksede kraftigt, skibene blev større, og mange fragtskibe fik installeret køleanlæg. Jernbanenettet gjorde det lettere at transportere produkter fra landbruget ind til den nærmeste købstad. Med jernbanen og dampskibet blev transporten af varer forøget kraftigt, og transporttiden blev nedsat. Den større varekapacitet betød, at omkostningerne for transport af varer blev lavere og, at varerne kom hurtigere frem. Investering i transportsektoren steg, og mange arbejdspladser blev skabt.

Bybefolkningens transport

For de fleste mennesker i byen var cyklen det vigtigste transportmiddel. Man boede ikke længere så tæt på arbejdet, at man kunne gå. Med cyklen blev transporttiden til arbejdspladsen kraftigt nedsat, og omkring 1900 var cyklen en fast andel af mange byarbejderes budget. Indførelse af den elektriske sporvogn i de større byer gjorde hurtig og billig transport tilgængelig for store befolkningsgrupper. Jernbanen gjorde det muligt at rejse hurtigere og mere bekvemt udenbys, mens bil og motorcykel var nyt og uopnåeligt for de fleste.

Ændring af bybilledet.

Persontransportens indtog i byen var med til at give byen et nyt dynamisk præg, hvor tingene gik meget hurtigere. Sporvogne, skinner og kabler indtog bybilledet sammen med hundredvis af arbejdere, der cyklede til og fra arbejde. Samtidig blev hestevognene stadig anvendt, som kom til at stå i kontrast til den moderne udvikling.

Litteratur

Ole Hyldtoft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, Gylling 1999.

Stationsbyen på Landsudstillingen

Jernbanerne var repræsenteret med en mønsterstationsby, der var tegnet af nogle af tidens kendteste arkitekter. Formålet med mønsterbyen var at opføre et manifest over, hvorledes denne gruppe arkitekter mente, at de hastigt fremvoksende stationsbyer burde udvikle sig.

En mønsterstationsby

På et fire tønder land stort areal var der blevet bygget et udsnit af en stationsby i fuld skala. Byplanen – af professor Hack Kampmann – bestod af en let knækket hovedgade, der endte i en åben plads foran stationsbygningen, herved fik gæsterne et helhedsindtryk af byen afskærmet fra den øvrige udstilling. I byen var der anlagt et udsnit af de væsentligste erhvervsfunktioner i en typisk stationsby, således var der både kro, afholdsrestauration, nogle håndværksværksteder, husflidsskole, forsamlingshus, købmandsgård, husmandssted samt et mejeri – 16 bygninger i alt. I bygningerne kunne man enten nyde forfriskninger eller oplyses om deres anvendelse.

Ideen bag mønsterbyen

Stationsbyen blev tegnet af en gruppe stjernearkitekter fra Akademisk Arkitektforening, fordi de mente at stationsbyerne udviklede sig i en uskøn retning uden hensyn til æstetik og national byggeskik. Derfor ville de skabe en stationsby, som den burde se ud i respekt for tradition og skønhed, så stationsbybeboere og håndværkere i byggesektoren kunne se, hvorledes de rettelig burde bygge og indrette sig.

På mange måder var der noget nationalromantisk guldalderidyl over storbyarkitekternes forslag til, hvordan landboerne burde bo. De små, enlige huse var omgivet af prydhaver og tog ikke hensyn til den moderne erhvervsudvikling, eller til at landbefolkningen efterhånden fik samme indretningsbehov og levevis som byboerne.

Kritik og eftervirkninger

Mønsterbyen blev kritiseret af mere praktisk indstillede folk samt beboere i stationsbyerne for, at den ikke tog hensyn til den egentlige udvikling, hvor grundpriserne i stationsbyerne gjorde, at man blev nødt til at bygge husene i flere etager og sammenbyggede. Derudover blev den lidt gammeldags indretning med mørkt-farvede interiører og små vinduer kritiseret for ikke at tilfredsstille moderne menneskers behov.

Stationsbyerne kom ikke til at se ud som den på Landsudstillingen, de kom til at ligne ”rigtige” byer og ikke idylliske landsbyer. Men ud af bevægelsen groede Landsforeningen Bedre Byggeskik (1915-1965), der havde som program at bygge med vægt på danske, landlige traditioner; bevægelsen kom til at påvirke dele af byggeskikken.

Litteratur

Carl Brummer: ”Landsudstillingen i Aarhus”, i *Tidsskrift for Industri* 10. årg. 1909.

Leuning Borch: *Stationsbyen*, København 1909.

P. Slott: ”Stationsbyen”, i *Architekten*, 12. årgang, 23. oktober 4. hæfte

”Stationsbyen I”, i *Architekten*, 12. årgang, 2. oktober 1. hæfte.

Vilh. Lorenzen: ”Stationsbyen paa Landsudstillingen i Aarhus”, i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Jernbanerne og byerne

Med anlæggelsen af jernbanen blev det danske handelssystem mere udviklet, arbejdsdelingen mellem by og land blev forfinet, og langs de nye færdselsårer opstod der en mængde bebyggelser – stationsbyerne.

Jernbanenettet

Jernbanen var det vigtigste transportsystem over land og var vidt forgrenet over hele landet. Ved indgangen til 1909 var der 3400 kilometer jernbanespor i Danmark, heraf var ca. 1900 kilometer drevet af Statsbanerne. Fra anlæggelsen af jernbanenettet, der startede 1847 på Sjælland og 1862 i Jylland, var det planlagt, at nettet skulle bestå af nogle hovedlinjer: på Sjælland fra København til Korsør og i Jylland langs østkysten fra Aalborg via Århus til Fredericia. Hertil var der knyttet stikbaner på tværs af landet, der gik ind til hovedlinjerne.

Jernbanerne var den vigtigste transportform inden for person- og postbefordring over længere strækninger og spillede desuden en stor rolle i det danske handelssystem. Vigtigst var godstransporten af stenkul til elektricitet, gas og opvarmning. Endvidere blev hjælpestoffer til landbruget så som gødning, maskiner og foder transporteret på godsvogne ind i landet fra byernes havne. Endelig transporteredes kød og flæsk fra de jyske stikbaner ind til den østjyske længdebane og videre over Fredericia til Esbjerg, hvorfra de blev udskibet til England.

Stationsbyerne

Langs jernbanerne opstod en helt ny bytype – stationsbyen. Tidligere havde landet været domineret af de gamle – typisk middelalderlige – købstæder, der lå langs kysten, men efter anlæggelsen af jernbanen skød byer frem over alt, hvor den kom frem. De fleste byer var relativt små med få servicefunktioner så som en kro, et missionshus, station og posthus, enkelte håndværkssteder og en købmandsgård. Men andre stationsbyer fik mere specialiserede funktioner som f.eks. Herning og Ikast, der udviklede sig til centre for dansk tekstilindustri.

Jernbanen og stationsbyerne medførte således en decentralisering af det middelalderlige købstadssystem og gav nyt liv i hensygnende områder.

Jernbanen i byerne

Jernbanesystemet ændrede også de gamle, store byer og knyttede dem nærmere til deres opland af landbrugere og stationsbyer. Derudover skete der en arbejdsdeling mellem byernes industri, der var mulig, fordi varerne kunne fragtes hurtigt og billigt rundt i hele landet. For eksempel specialiserede Århus sig i vegetabiliske olieprodukter og dyrefoder, Fredericia i olieimport og -raffinering og Esbjerg i kød- og flæskeeksport.

Litteratur

Generaldirektoratet for Statsbanerne: *De danske Statsbaner 1847-1947*, København 1947.

Olaf Lind: *Arkitekturguide Jylland*, København 2002.

Statens statistiske Bureau: *Statistiks Årbog 1909*, København 1909.

Kommunalinstitutioner på Landsudstillingen

I Københavns Kommunes pavillon kunne man få en demonstration af kommunens mange opgaver i den hastigt voksende by. Kommunens mange arbejdsfelter inden for sanitet, energiforsyning, arbejdsmarked m.v. demonstrerede, hvordan man blev nødt til at planlægge udviklingen i en by, der var i så rivende vækst.

Københavns Kommunes bygning

Centralt i udstillingen var der placeret tegninger af københavnernes stolthed: Byens nye hus og politiske kraftcenter – rådhuset, der var tegnet af arkitekt Martin Nyrop. Det var symbolsk placeret nøjagtigt der, hvor Den store nordiske Industri- og Håndværksudstilling havde ligget i 1888, som var tegnet af selvsamme Nyrop. Det enorme byggeri i sig selv med hundredvis af kontorer, men også dets centrale placering i udstillingen, viste, hvor vigtig en aktør kommunen var blevet i byudviklingen.

Sanitet og sundhed

Der var ophængt kort over hovedstadens nye kloaksystem. Det var tegnet af stadsingeniør Charles Ambt, der havde fået den geniale idé at føre byboernes spildevand ud i Øresund gennem en ledning over Amager i stedet for at lukke det ud i havnen og kanalerne. Den sundhedsmæssige betydning af dette kan næppe overvurderes og har utvivlsomt bidraget stærkt til halveringen af dødeligheden mellem 1876 og 1908, som det stolt blev proklameret på forskellige plancher. Der var også billeder og instrumenter fra de nye offentlige sygehuse, og plancher, der viste, at sygehusenes udgifter pr. sygedag – her brugt som et mål for kvaliteten – var steget enormt, dette har også haft stor betydning i faldet i dødeligheden.

Forsyningsnettet

Lige så stolte var københavnerne over udbygningen af deres forsyningsnet, hvilket man ligeledes kunne følge på plancher og tabeller. Af disse fremgik de enorme fremskridt, der var gjort inden for elektricitets-, vand-, gas-, vej- og transportnettet. Rør, ledninger og asfalt omspandt og forbandt snart hele byen, hvis indbyggere kunne nyde godt af fremskridtet.

Offentlig arbejdsanvisning og brandvæsen

På udstillingen kunne man også forundres over den i 1901 oprettede Kommunale Arbejdsanvisning. Den formidlede kontakt mellem arbejdsgivere og arbejdstagere og havde i 1907 magtet at anvise plads til 4500 ud af 6000 arbejdssøgende.

Den mest imponerende afdeling af kommunens udstilling stod brandvæsenet for. Her kunne man bl.a. se en model, der viste brandvæsenet i arbejde under en større brand i et palæ, endvidere var der eksempler på mekaniske stiger, dampdrevne sprøjter og uniformer.

Litteratur

”Kommunale udstillinger I” *Danmarks kommunale Efterretninger*, 5. årgang, nr. 38, 22. juni 1909.

”Landsudstillingen” *Politiken*, 9. juli 1909.

Ulla Tofte: ”Charles Ambt og dansk byplanlægning 1875-1902”, i Søren Bitsch Christensen (red.): *Den Moderne By*, Århus 2006.

Kommunalinstitutioner i byerne

De kommunale institutioner var i stor vækst op mod 1909. Kommunerne overtog ansvaret for flere og flere funktioner så som sygepleje, undervisning og forsørgelse af de svage. Desuden overtog kommunerne forsyning af energi og vand. Herved voksede kommunerne økonomisk og fik flere ansatte.

Velfærdsstaten i støbeskeen

Fra slutningen af 1800-tallet begyndte staten og kommunerne at tage sig af flere sider af befolkningens liv. Der blev bygget nye, forbedrede offentlige institutioner som hospitaler, alderdomshjem og skoler. Der blev også indført større offentlig sikring af befolkningen blandt andet love om støtte til gamle og fattige i 1891 og 1892, ulykkesforsikringsloven af 1898 og loven om arbejdsløshedskasser af 1907. Dette var begyndelsen til et offentligt socialt sikkerhedsnet.

Kommunal omsorg

De kommunale hospitaler blev betydeligt bedre, fordi det offentlige tredoblede omkostningerne mellem 1890'erne og 1910, og der blev ansat langt flere læger og sygeplejersker. Endvidere blev der indført vaccinationer mod difteritis, tyfus og kolera. Disse ting var medvirkede til et stort fald i både sygelighed og dødelighed.

Der blev også foretaget reformer af fattigvæsenet, hvor tidligere tiders stærkt deklasserende fattighjælp blev lempet med oprettelsen af såkaldte hjælpe-kasser. Endvidere kunne kommunerne få en del af udgifterne til understøttelse af fattige og gamle refunderet af staten. Der blev også bygget flere nye alderdomshjem, sindssygehospitaler og tuberkulosesanatorier, hvor de svage kunne få en anstændig pleje.

Kommunal undervisning

I 1800-tallet var de offentlige skoler meget ringe, men i 1899 blev lærerlønningerne sat op, hvilket gav højere kvalitet i undervisningen, og fra samme tid måtte der højst være 35 elever per klasse. I 1903 blev skolevæsenet gennemreformeret, og enhedsskolen blev indført. Herefter skulle alle børn gå i skole i mindst syv år. Højnelse af kvaliteten i kommuneskolerne betød blandt andet, at også børn fra rigere familier blev sendt i kommuneskole i stedet for privatskole, hvilket var med til at demokratisere skolen.

Kommunale værker

Kommunerne udvidede deres virksomhed voldsomt med anlæggelsen af mange nye forsyningsvirksomheder inden for vandforsyning, elektricitet og gas. Forsyningsvirksomhederne gjorde kommunernes økonomi større, og der skulle ansættes mange funktionærer og arbejdere til at drive værkerne, hvilket gav kommunerne større betydning i byerne, både som arbejdsgivere og som serviceorgan.

Litteratur

Lorenz Rerup: *Danmarks Historie 1864-1914* bd. 6, Søren Mørch (red.), Århus 1989.

Ole Hyldtoft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, Gylding 1999.

Kommunikation på Landsudstillingen

På Landsudstillingen var der fremvisning af tre af tidens vigtigste kommunikationsmidler, telegraf, telefonen og postvæsenet. I tillæg til dette blev der fremvist gamle telegrafer og telefonmodeller samt et gammelt postkontor. På denne måde blev de moderne kommunikationsmidler stillet i kontrast til de ældre, og de besøgende fik et indblik i, hvor langt man var nået inden for kommunikation.

Telegraf

Midt i udstillingsbygningen stod alle de telegraftyper, der var i brug i Danmark på daværende tidspunkt. Der var således udstillet en håndtelegraf, en lydtelegraf og en maskintelegraf, og der var også mulighed for at sende telegrammer fra Landsudstillingen. I løbet af udstillingen blev der fra en moderne indrettet telegrafstation afsendt 2.416 telegrammer.

Telegrafstationen var en trådløs model udtænkt og opsat af opfinderen Valdemar Poulsen. Han havde udviklet og forbedret den allerede eksisterende trådløse telegrafteknologi, og for dette tildeltes han den ene af to guldmedaljer, den anden gik til Anton Rosen. På Landsudstillingens åbningsdag sendte man den første trådløse meddelelse til Valdemar Poulsen i Lyngby. I telegrammet lykønskede man ham med resultatet og gav ham en udførlig beskrivelse af åbningen.

Telefon

Blandt de udstillede telefoner var de første telefoner, som man i Danmark havde brugt til taleforsøg på statens ledninger i 1877. Foruden disse var telefonapparaterne fra statens første telefonstationer i 1885 udstillet. Ved bygningens endevæg stod de moderne og anvendelige telefonapparater samt forskellige ting til telefoninstallation. Hver ting var forsynet med et mærke med brugsanvisning med genstandens navn.

Postvæsenet

I bygningen havde man etableret et efter datidens syn nyt og moderne indrettet postkontor. Postkontoret var betjent af 2 postekspedienter, to postbude og en særlig sprogkyndig dame. I dette postkontor kunne de besøgende se, hvordan posten blev behandlet, og de kunne selv afsende breve og postkort fra Landsudstillingen til nære og bekendte rundt om i landet.

I løbet af Landsudstillingen blev der via postkontoret afsendt 300.000 breve og modtaget 25.000 breve. Ved siden af postkontoret var der udstillet et gammelt posthus, hvor materialet var samlet fra forskellige jyske posthuse. Her var der udstillingsdukker, der bar gamle postuniformer, gamle stempler og frimærker.

Litteratur

J. Bergsøe: ”Postvæsenet”, i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad, 30. juni 1909.

Kommunikation i byerne

Kommunikationsformerne i de første år af 1900-tallet var bygget op omkring postvæsenet og telegrafen. Telefonen var ved at vinde frem, men var fortsat ikke så veletableret som posten og telegrafen.

Postvæsenet

Det danske postvæsen var omkring år 1900 en veletableret kommunikationsform. Postvæsenets organisation og virke var blevet forbedret i takt med udviklingen af dampskibene og udbygningen af jernbanenettet. Posten kunne komme hurtigere frem, også på de lange ruter udenlands. Med indførelse af frimærker og postkasser i 1851 samt husnumre i 1859 var distributionen af posten blevet yderlige systematiseret.

Telegraf

I 1854 åbnede den danske stat en telegraflinie, der gik fra Helsingør over København via Fredericia til Hamborg. Det var således først og fremmest mellem de større byer, at telegraf blev etableret. Telegraf blev hurtigt et vigtigt værktøj i det industrielle samfund, hvor nyheder og resultater skulle hurtigt frem. Forretningsdrivende og pressen nød godt af dette nye værktøj. Telegrafnettet blev hurtigt udbygget, og telegrafens tekniske udvikling blev forbedret, blandt andet med den trådløse telegraf, der blev taget i brug omkring år 1900.

Telefon

Telefonen blev ligesom telegraf først introduceret i byerne. Københavns By og Hustelegraf introducerede den i 1879. I starten var det med beskedne 22 abonnenter, hvilket var steget til 110.000 i 1914. Telefonselskabernes primære kunder i de første årtier var det bedre borgerskab i byerne. Den jævne bybefolkning måtte vente på at telefonen blev tilgængelig via lavere priser. Telegraf og postvæsenet var derfor endnu de vigtigste kommunikationsmidler.

Verden blev mindre

I perioden 1890 til 1910 var post- og telesektoren blandt de byerhverv, der havde størst økonomisk vækst. Denne udvikling skal ses i lyset af, at behovet for kommunikation steg kraftigt i forbindelse med det industrielle og kapitalistiske samfunds udvikling. Især industriforetagender og forretningsdrivende tog de hurtige kommunikationsformer til sig i bestræbelserne på at frembringe større vækst. For befolkningen betød kommunikationens udvikling, at det var let og hurtigt at komme i kontakt med andre. Pressen benyttede kommunikationsmidlerne til at levere hurtigere nyheder fra ind- og udland. Tidsmæssigt blev afstanden til begivenheder rundt om i verden kraftigt formindsket.

Litteratur

Lorenz Rerup: *Danmarks Historie 1864-1914* bd. 6, Søren Mørch (red.), Århus 1989.
Ole Hyldtoft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, Gylling 1999.

Pressen på Landsudstillingen

Landsudstillingen havde en meget klar markedsføringsplan. Datidens vigtigste medie, pressen, var rigt repræsenteret under Landsudstillingen og sendte historier fra udstillingen videre til de mange læsere rundt om i landet.

Landsudstillingens pressebureau

Inden åbningen af Landsudstillingen havde udstillingskomiteen etableret et pressebureau, der skulle stå for kontakt til pressen i ind- og udland samt andre institutioner, som skulle være med til at reklamere for Landsudstillingen. Alt, hvad der blev bragt i aviserne, inden udstillingen blev åbnet, havde været en tur forbi pressebureauet og pressesekretæren.

Pressens Pavillon

For Landsudstillingens ophavsmænd var det vigtig at få skrevet reportager om udstillingen under dens forløb. Derfor indrettede man en særlig bygning til avispressen, som var datidens vigtigste medie. Pressens Pavillon var beliggende på udstillingsterrænet, til venstre for hovedindgangen. Her havde de mange journalister, som besøgte Landsudstillingen, mulighed for at få informationer, benytte skrivemaskiner og telefoner samt andre bekvemligheder, de nu måtte have brug for. På selve udstillingspladsen havde Dagbladet Politiken, der var en af de førende aviser, sin egen pavillon, tegnet af hovedarkitekten for landsudstillingen, Anton Rosen. I denne pavillon blev Politiken skrevet, redigeret, trykt og udgivet på stedet.

Pressens betydning

Pressens tilstedeværelse på Landsudstillingen var med til at sprede budskabet om udstillingen og dens vigtigste begivenheder. På denne måde kunne man rundt om i landet følge med i, hvad der fandt sted.

For de mange producenter, der udstillede deres produkter på Landsudstillingen, var pressens tilstedeværelse også vigtig. Igennem pressen blev kendskabet til deres produkter spredt.

Landsudstillingen havde også sit eget officielle dagblad, hvor der blev bragt annoncer og artikler om de forskellige produkter og udstillinger.

Et stort presseopbud

Landsudstillingen havde besøg af 70 udenlandske journalister, der fordelte sig på 26 tyske, 15 norske, 10 svenske, 9 finske, 3 engelske, 2 østrigske og 1 hollandsk journalist. Antallet af danske journalister, som besøgte pavillonen, anslås til 500, hvor det største besøg faldt på åbningsdagen.

Litteratur

J. Bergsøe ”*Presse og reklame*”, i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Pressen i byerne

Den kraftige befolkningstilvækst i byerne i sidste halvdel af 1800-tallet gav indbyggerne behov for at få bragt dagens nyheder og andre informationer, så de kunne orientere sig i dette nye uoverskuelige, begivenhedsrige og omskiftelige bysamfund. Udfordringen for aviserne var, at læserne i byerne var meget forskellige med hensyn til købekraft, vaner, kundskaber og interesser. Aviserne var også vigtige i den politiske kamp.

Læserne

De fleste byboere holdt en eller anden form for avis for at få deres nyhedsbehov dækket. De sociale og kulturelle skel, der var opstået i sidste halvdel af 1800-tallet, gav aviserne et meget sammensat marked. De fleste arbejdere og andre med små indtægter gik efter aviser med lav pris og konkrete, lokale og ”menneskelige” emner i et let tilgængeligt sprog. Folk med bedre uddannelse og større købekraft ville gerne betale for et mere omfattende nyheds- og annoncestof. Herudover havde de forskellige grupper forskellige krav til erhvervsstof, kultur og avisernes politiske kommentarer.

Partipressen

Omkring århundredskiftet var der i næsten alle byer en struktur med fire aviser. Det hang sammen med den politiske deling. Store og mellemstore byer rummede således et blad for byens konservative borgerskab, et venstreblad for gårdejerne, en socialdemokratisk avis til arbejderne og andre småårfsfolk i og omkring byen og et radikalt venstreblad, hvis største målgruppe var husmændene.

Den brede presse

Avisernes opdeling efter sociale og kulturelle opfattelser stod dog ikke alene. I de mindre byer var interessen for lokale nyheder og annoncer i sig selv en samlende faktor. Efter århundredskiftet viste det sig også muligt i de store byer at samle bredere og forskelligartede læserskarer. Dette kom blandt andet til udtryk ved Dagbladet Politikens indhold. I Politikens nye format blev der lagt vægt på nyhedsstoffet med et langt bredere emnevalg og mindre politisk farvet læsestof. Således fik man skabt en avis, der appellerede til mange læsere.

Kulørte blade

Foruden den almene presse var der også en mængde kulørte middagsblade og ugeblade. Her var der ingen kulturel fornemhed i emnevalg eller udtryksmåde. I stedet fandt man artikler, der havde en mere udpræget skandalekarakter, suppleret med indhold af nærgående politistof, fantasirige og småfrække noveller og grovkornet satire. Især den jævne del af befolkningen fandt den daglige avislæsning i disse blade.

Litteratur

Niels Thomsen: ”Den offentlige mening” i Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark. Velfærdssamfundet formes 1870-1964* bd. VII, Haslev 1964.

Niels Thomsen og Jette D. Søllinge: *De danske aviser 1634-1991* bd. 3, Odense 1991.

Gas på Landsudstillingen

På udstillingen var belysningen med gaslamper præsenteret i Stationsbyen, hvor de strålede om aftenen, her var der også et eksempel på en forsyningsstation til en mindre by. Derudover kunne man i Maskinhallen se, hvordan større industrimaskiner kunne køre på gas.

Gas i stationsbyen

I Stationsbyen lå den lille gasregulatorbygning i umiddelbar nærhed af stationsbygningen, den var tegnet af den senere kendte Aalborg-arkitekt Ejnar Packness. Arkitekten havde ladet sig inspirere af Fåborg kirketårns afdækning, da han tegnede det lille gemytlige hus.

Rent teknisk skulle gasregulatorbygningen vise, hvordan et lille decentralt gasanlæg fungerede. Et sådant anlæg kunne f.eks. placeres i mindre landsbyer, der via en hovedledning var tilknyttet et større gasværk i en naboby. Gassen blev leveret via rør fra Aarhus Belysningsvæsen, der hørte under A/S Scandinavisk Gasværkskompagni. I gasregulatorbygningen blev trykket i rørene reduceret til et almindeligt tryk, der kunne bruges i brændere til belysning. På den måde blev hele Stationsbyen oplyst af gaslamper.

Gas i Maskinhallen

I Maskinhallens sydlige ende var der udstillet fire sugegasmotorer. De fik leveret brændstof fra et tilknyttet gasværksanlæg i kulgården syd for hallen. Gasproduktionen skete ved afgang ved opvarmning af stenkul, hvorefter gassen blev rensat. Gassen blev derefter ledet direkte ind i motorenes forbrændingskamre.

Sugegasmotorerne var udviklet i forbindelse med etableringen af gasnet i de fleste byer op gennem sidste halvdel af 1800-tallet, men de blev dog aldrig nogen videre succes, da elektromotoren og forbrændingsmotoren var mere energieffektive og fleksible. Sugegasmotorerne fik dog en renæssance under besættelse i 1940-45, hvor de blev installeret på bl.a. biler og elværker, hvor afgang af brænde og tørv leverede energi til de let ombyggede forbrændingsmotorer.

Gas og belysning

Landsudstillingen var illumineret om aftenen, men kun i Stationsbyen var den oplyst af gaslamper resten af udstillingen lå efter datidens mere begrænsede standarder båret af elektrisk lys. Det er symptomatisk for samtiden, at det kun var i Stationsbyen, der var gaslys, idet det lidt søvnige gaslys efterhånden blev betragtet som værende lidt tilbagestående i forhold til det stærke elektriske lys, der var blevet mere almindeligt i de større byer, mens gaslyset endnu betragtedes som et stort fremskridt i mindre byer.

Litteratur

Geografisk Tidsskrift 1944-45, bd. 47 s. 39.

H. Vestesen: "Redskaber og Maskiner", i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Vilh. Lorenzen: "Stationsbyen paa Landsudstillingen i Aarhus", i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Gas i byerne

Der blev anlagt gasværker i de fleste byer i slutningen af 1800-tallet. Gas blev først og fremmest anvendt til belysning af fabrikker og gader, men i starten af 1900-tallet blev det almindeligt at bruge gas i husholdningen. Gas gav lys til arbejdet i de mørke timer og lettede arbejdet i køkkenet enormt.

Udviklingen af gasindustrien

Det danske gasnet tog sin begyndelse i 1850'erne, hvilket internationalt set var ret tidligt. Udviklingen gik stærkt, allerede i 1870 havde 38 byer fået gasværk, og fra 1880erne var behovet ved at være mættet, og anlægsaktiviteten faldt. Fra starten var anlæggelsen af større gasværker og et underjordisk forsyningsnet hovedsageligt drevet af offentlige investeringer, idet kommunerne så, hvilken betydning gassen kunne få for udvikling og velfærd i byerne.

Gasværker

Gasværkerne fungerede ved, at man i store ovne opvarmede stenkul i et lukket rum, hvorved de afgav brændbare gasser. Disse gasser blev rensed for urenheder, især stærkt lugtende svovlbrinter, hvorpå den rene gas blev lagret i store gastanke. Herfra kunne gassen ledes direkte ud til forbrugerne gennem gasledningsnettet. Spildproduktet fra gasproduktionen var hovedsageligt koks, der bagefter kunne sælges som brændsel.

Gassens brug og betydning

I begyndelsen var gasforbruget begrænset til fabrikker, indkøbsgader, forlystelser og lignende, fordi såvel gas som apparatur var bekosteligt. Gassen blev hovedsageligt benyttet til belysning men senere også til opvarmning og gasmotorer i industrien. Gasbelysning kom således til at danne grundlag for bl.a. skifteholdsarbejde i fabrikkerne, der med indlagt gas kunne oplyse de store fabrikshaller døgnet rundt, hvor man før havde været henvist til dunkle tranlamper og især dagslys. Først omkring 1870 blev kogegas så småt indført i almindelige husholdninger, og dette kun fordi gasværkerne indførte en lavere pris på kogegas end på lysgas. Kogegas i private hjem var almindeligt i starten af 1900-tallet, hvilket var en enorm lettelse for tidens husmødre i forbindelse med madlavning.

Konkurrence om energiformer

Op mod slutningen af 1800-tallet kom gassen i skarp konkurrence fra petroleum og elektricitet, men på trods af dette leverede gasværkerne langt større energimængder end elværkerne og beskæftigede omkring 1909 også en større arbejdsstyrke end disse. Det var en førerposition, der langsomt eroderede væk, efterhånden som elektriciteten blev billigere og leverede energi til flere maskiner såsom strygejern, støvsugere, radioer m.v.

Litteratur

Ole Hyldtoft: *Den lysende gas*, Herning 1994.

Ole Hyldtoft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, Gylling 1999.

Havn og søfart på Landsudstillingen

Landsudstillingen var i sit udtryk domineret af det maritime miljø med Århus Bugt og havnen som naboer. Men selve skibsfarten var kun repræsenteret med små motorbåde og skibsmodeller. Fortidens skibsteknologi havde dog fået en prægtig repræsentant i det nyrenoverede museumsskib Fregatten Jylland.

Den Hvide By ved havet

Landsudstillingens hvide bygninger var placeret ud til den vide Århus Bugt, hvilket anslog en maritim stemning med vidt udblik, en frisk brise og havfuglenes skrig samt til tider stanken af rådne tang, der gjorde, at stranden flere gange måtte renses. En stemning, der kendetegnede de fleste danske byer, der ligeledes lå ud til vandet. Udstillingen var placeret på et netop afgravet og opfyldt terræn, der skulle gøre plads til en udvidelse af Århus' havneterræn mod syd. Udstillingens nordlige grænse markeredes af selve havnebassinet, hvor der var gjort plads til opankring af andre udstillingsaktiviteter og besøgende lystbåde.

Museumsskibet Fregatten Jylland

I havnebassinet var Fregatten Jylland opankret som udstillingsskib med museum og cafe. ”Jylland” var bygget til flåden i 1860 og repræsenterede Danmark på Verdensudstillingen i London i 1862. To år efter blev den indsat i krigen med Preussen, hvor den var i kamp i det berømte slag ved Helgoland. Efter at have været sendt til ophugning blev skibet reddet i sidste øjeblik og indrettet til museumsskib på Landsudstillingen. På skibet fremvistes Dansk Havforsknings arbejde og resultater. Derudover var der en udstilling af historiske våben, skibsmodeller fra orlogsværftet og dansk krigsbytte.

Motorbådsbroen og eksplosionsmotoren

I havnebassinet øst for Fregatten Jylland var der anlagt en bro til mindre motorbåde. Den var placeret ud for hallen for eksplosionsmotorer, hvortil den sidste nye landvinding, benzinmotoren, var forvist af hensyn til brandfaren. Her kunne interesserede få en prøvetur i små motorbåde, der var drevet af flydende brændstof.

Skibsværfternes udstilling

De driftige danske skibsværfter var repræsenteret på Landsudstillingen, ikke med store stålskibe, men med mindre skibsmodeller, billeder og skibseffekter. I Transporthallen udstillede Helsingør Jernskibsværft, Københavns Flydedok og Marstal Stålskibsbyggeri modeller af deres sidste nye skibe. Derudover var der udstillet signal- og skibslanterner, pumper, spil med videre.

Litteratur

”Fra et besøg ombord i »Jylland«”, *Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 22. juni 1909.

H. Vestesen: ”Redskaber og Maskiner”, i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Havne og søfart i byerne

Omkring år 1900 blev de danske havne fuldt industrialiserede, og råvareture industrivirksomheder blev anlagt direkte på havnearealerne i tilknytning til de nye transportsystemer jernbane og dampskibe.

Industrihavnene

Inden industrialiseringen havde de danske havne hovedsageligt været brugt som transit- og lagerområder til byernes ind- og udgående varer. Men i slutningen af 1800-tallet udviklede havnene sig til egentlige industriområder, hvor der blev anlagt fremstillingsvirksomheder, der havde behov for transport af store mængder råmaterialer. De nye fremstillingsvirksomheder på havnene var typisk oliemøller, der fremstillede vegetabiliske olier, cementfabrikker, der brændte cement til eksport, samt foderstofvirksomheder, hvis siloer skød op på alle danske havne på grund af andelsbevægelsernes øgede foderstofproduktion. Disse virksomheder havde ofte eget kaj anlæg og egen jernbanelinje.

Havnene var derfor under stærk udvidelse og udvikling omkring år 1909, og deres udseende og funktion blev bestemt af, hvad der blev produceret i Danmark.

Havnesystemet

Fra århundredeskiftet var der udbygget et stærkt hierarki mellem de danske havne. Københavns Havn var den største og mest industrialiserede havn og stod for halvdelen af den samlede godsomsætning i Danmark. Herefter kom Århus Havn med omkring 10 % og Odense samt Esbjerg med 2-5 %.

Næsten alle danske havne var importhavne, kun Aalborg, Mariager og Faxe, der eksporterede cement- og kalkprodukter, samt kødeksporthavnen i Esbjerg eksporterede mere, end de importerede. Den største importvare var råstoffer til energiproduktionen i form af kul, men også flydende brændstoffer som petroleum og dieselolie blev ført ind over havnene, hvorved de karakteristiske cylindriske siloer blev en del af havnebilledet.

Skibstrafikken

Skibstrafikken blev totalt forandret i tiden op mod 1909. Sejlskibene blev fra midten af 1800-tallet udskiftet med den nye tids mere effektive skibe drevet af store kulfyrede dampkedler. Fra slutningen af 1800-tallet til 1912 blev antallet og lastekapaciteten af sejlskibe i den danske handelsflåde halveret, mens antallet af dampskibe blev tredoblet og lasteevnen firedoblet. Det var først umiddelbart efter Landsudstillingen, at de første store dieseldrevne skibe kom i brug. Betydningen af dampskibene var, at de kunne sejle hurtigere, laste mere og indgå i en fastere rutetrafik, og det gjorde efterhånden skibstrafikken næsten uafhængig af vind og vejr.

Litteratur

Anders Monrad Møller, Henrik Dethlefsen og Hans Christian Johansen: *Sejl og Damp. Dansk søfartshistorie* bd. 4, Århus 1998.

Henrik Harnow, René S. Christensen og Gitte Haastrup: *Industrisamfundets havne 1840-1970*, Odense 2008.

Anton Rosen – Landsudstillingens arkitekt

Landsudstillingen blev Anton Rosens svendestykke, han styrede opførelsen af udstillingsbyen gennem hele byggeperioden og alle faser. Hans arkitektoniske udtryk var inspireret af en sammenblanding af forskellige historiske og geografiske stilarter. Vandet og de hvide bygninger ledte tankerne hen på Venedig.

Landsudstillingens arkitektur

Anton Rosens kongstanke var at skabe et udstillingsrum, der mod øst havde udsigten til den vide Århus Bugt og mod syd var lukket af de vældige Marselisborgskove. Bygningerne var anlagt, så de dannede en central nordøst gående akse, der afskærmede udstillingens centrale rum langs vandet mod beskæmmende fabriksbygninger og boligkarreer inde i Århus mod nord og vest.

I dette afskærmede rum opbyggede Anton Rosen en eventyrlig udstillingsby med orientalske spir og kupler, antikke søjler og udsmykninger i dansk jugendstil. Ved indsejlingen til Århus fik den besøgende mindelser om indsejlingen til Venedig, hvilket gav Landsudstillingen navnet Den Hvide By ved Havet. Udstillingens centrale plads med spejlbasinerne ved Københavns Kommunes bygning er ligeledes blevet sammenlignet med Dogepaladset i Venedig.

Arkitekten Anton Rosen

Arkitekt og professor Anton Rosen (1859-1928) blev valgt til at tegne Landsudstillingen af et enigt udstillingsudvalg. Man lagde vægt på hans erfaring som udstillingsarkitekt ved tidligere udstillinger. Anton Rosen havde vist sit værd ved flere fantasifulde og frodige byggerier blandt andet Palads Hotellet i København. Anton Rosen søgte i sit arkitektoniske udtryk at sammenblende elementer fra forskellige tider og steder, Landsudstillingens bygninger rummer således både antikke, orientalske, nordiske og jugendstil elementer.

Anton Rosens arbejde på Landsudstillingen

Anton Rosen gik i gang med arbejdet med Landsudstillingen i 1906. Da havde udstillingsudvalget overvejet to placeringer for udstillingen, enten ved Vennelyst i byens nordlige del eller nær forlystelseshaven Friheden i Marselisborgskovene, men Anton Rosen så muligheder i at anlægge udstillingen ud til den storslåede Århus Bugt og de vældige Marselisborgskove. Et genialt valg, der gav hele udstillingen sit fantastiske udtryk.

Rosen fik indrettet en tegnestue i Skansepalæet nord for udstillingsterrænet, hvor han kunne følge med i alt, hvad der skete. Under sig havde han en stab af unge arkitekter, blandt andet den senere kendte Århus-arkitekt Axel Høegh-Hansen. Anton Rosen var en pertentlig herre, der som en bygmester styrede hele den enorme byggeplads' gang, hvor alt var tegnet og designet helt ned til mindste detalje.

Litteratur

Anton Rosen "Landsudstillingen i Aarhus 1909 I.", i *Architekten* 11. årgang, 11. september 1909, 50. hæfte.

Jørgen Hegner Christiansen "Anton Rosen" *Weilbachs danske Kunstleksikon*, 4. udg.

Niels Vium: "En arkitektonisk gennemgang af Landsudstillingen i Århus 1909",

Tappenstreggruppen: *Landsudstillingen 1909 Aarhus 1984*, Århus 1984.

Byplanlægning

Den voldsomme byvækst i slutningen af 1800-tallet skabte store problemer for byernes folkesundhed, transportforhold og skønhed. Løsningen blev at planlægge byen, så byrummet efter en overordnet strategi blev indrettet til at tilfredsstille menneskets behov og trivsel.

Byvækst og behov for planlægning

Fra midten af 1800-tallet voksede byerne meget hurtigt, hvilket skabte et stort pres på byens fysiske udstrækning, der begrænsedes af en vold eller et plankeværk, der udgjorde byens toldgrænse. Byerne blev voldsomt fortættede, og folk levede sammenstuvet på meget lidt plads under elendige sanitære og hygiejniske forhold.

Noget af presset på byerne blev lettet ved at lade byerne vokse ud over de gamle grænser ved at nedlægge de gamle fæstningsvolde og toldbarrierer og tillade private entreprenører at udstykke nye gader og bebygge nye parceller. Kvaliteten af de nye kvarterer var dog stærkt varierende.

Den praktiske planlægning

Byvæksten skabte et enormt pres på vandforsyning og sanitære forhold. Dette blev løst, ved at de største kommuner i den sidste del af 1800-tallet ansatte ingeniører til at planlægge og udføre store offentlige anlæg af vandforsyning og kloakering. Ligeledes kom der flere offentlige reguleringer for at gøre det bedre for mennesker at bo i byen, det være sig forbud mod dyrehold, anvisning af bestemte slagteområder, henvisning af industrien til byens yderkanter med videre.

Formålet med den praktiske planlægning af byudviklingen var at fjerne røg, støj og møg for derved at give mennesket en mere tålelig tilværelse. I begyndelsen var ambitionerne ikke høje målt efter moderne standarder, men det blev alligevel begyndelsen på en stærkere offentlig planlægning af byernes udvikling og dermed regulering af menneskets dagligdag.

Den æstetiske planlægning

Omkring år 1900 blev byplanlægningen mere institutionaliseret, og man begyndte minutøst at planlægge hele kvarterer ud fra æstetiske, arkitektoniske og sundhedsmæssige overvejelser. Tidens trend var anlæggelse af et funktionelt og enkelt gadenet med store indfaldsveje, tragtformede boulevarder og ringgader til at forbinde byens ydre kvarterer. Endvidere blev der anlagt grønne kiler i form af parker og andre anlæg, der skulle trække frisk og ren luft ind gennem byen. Endelig opdeltes byen i zoner med forskellig bygningsmæssig karakter så som villaer, højere bebyggelse og industri.

Litteratur

Jens Toftgaard Jensen og Jeppe Norskov: *Købstadens metamorfose – Byudvikling og byplanlægning i Århus 1800-1920*, Århus 2005.

Peter Dragsbo: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? Forstaden har en historie*, Odense 2008.

Ulla Tofte: ”Charles Ambt og dansk byplanlægning 1875-1902” i Søren Bitsch Christensen (red.): *Den Moderne By*, Århus 2006.

Fritid

Forbrugsvarer på Landsudstillingen

Landsudstillings hovedhal, den store katedrallignende Industrihal, var helliget fejringen af industrielt frembragte forbrugsvarer samt håndværk. Her udstillede samtidens store og små virksomheder og selvstændige håndværksfolk det ypperste, de kunne frembringe.

Forbrugsvarernes haller

Industrihallens centrale placering lige over for udstillingens hovedindgang afspejler det store fokus på de nye forbrugsvarer. I tilknytning til Industrihallens 4500 m² var der i sidste øjeblik opført en hal af tilsvarende størrelse – Søjlehallen. Industrihallens endevæg var optaget af et stort maleri af Valdemar Andersen, der forestillede industriens hastigt fremstormende triumfvogn, hvilket klart udtrykker datidens forventninger til en fremtid i velstand og at disse forventninger skulle tilfredsstilles af industrien.

Udstillingen i Industrihallen

Udstillingen af varer havde mange udtryk, og den fantasi og de ofte mærkværdige rammer, som produkterne blev præsenteret i, stod ikke tilbage for nutidens reklamer. Hallerne var fuldstændigt belæsset med genstande, der var arrangeret i allehånde tableauer lige fra musealt ordnet porcelænsservice fra Bing og Grøndal i store glasmontrer til elegante og fantasifulde stande. For eksempel havde Foreningen af Danske Oliemøller lavet en flere meter høj opsætning af oliekgager (dyrefoder) i en firbenet søjlekonstruktion med kuplet tag, der dannede et helt monument over branchen. På Carlsbergs stand var produkterne sindrigt stablet i pyramider og endog i en gengivelse af Darius Søjlen fra Susa.

Uden for Industrihallen

Landsudstillingen var i høj grad domineret af reklamer for industrien, således fejrede nogle af de største producenter af forbrugsvarer sig selv med to næsten skamløst dominerende monumenter lige inden for hovedindgangen. Carlsberg havde rejst en sejrssøjle over sig selv med den lurblæsende Heimdal på toppen, mens Tuborg havde rejst triumfbuen kaldet Tuborgs Triumf, hvorfra gæsterne kunne overskue hele udstillingspladsen.

Endvidere havde enkelte firmaer bekostet egne pavilloner med udsalg af deres varer. Således havde boligtekstilfabrikken C. Olesen, chokoladefabrikken Galle & Jessen, thefirmaet Lipton, Svendborg Bryghus, Palminfabrikken Vega samt Arbejdernes Bryggeri Stjernen fået tegnet og opført pavilloner langs Strandvejspromenaden. Endelig havde nogle mindre virksomheder nogle små pavilloner rundt omkring.

Litteratur

Erhvervsarkivet, Landsudstillingen 1909, Pressesektionens Scrapbog bd. 2, Fælles korrespondance i de radikale blade III.

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Jacob C. Petersen: ”Fra maskiner til kunsthåndværk”, i Tappenstreggruppen: *Landsudstillingen 1909 Aarhus 1984*, Århus 1984.

Forbrugsvarer i byerne

Forbruget og udbuddet af varer var stærkt stigende i starten af 1900-tallet. Samfundet som helhed var blevet rigere, og industrialiseringen havde gjort det muligt at producere mange nye og billigere varer. Den forbedrede levestandard og det voksende vareudbud gav befolkningen nye behov og vaner, der afspejlede sig i boligindretning, beklædning og ernæring.

Velstandsforøgelse

I starten af 1900-tallet havde industrialiseringen fået et sådant fodfæste, at levestandarden blev stærkt forbedret for den brede befolkning. Dette bevirkede, at en mindre del af befolkningens lønninger gik til at dække basale behov, og man fik råd til flere faste forbrugsgoder såsom bøger, tidsskrifter, transport og forlystelser. I denne periode bevægede den almindelige befolkning sig fra at leve på subsistensminimum til at blive den nye tids forbrugere. Det kom konkret til udtryk i, at befolkningens sundhedstilstand var i stærk bedring, folk blev højere i gennemsnit og levede længere.

Bolig

Væksten i forbruget knyttede sig ikke mindst til boligen, hvor standarden og størrelsen var øget betydeligt ved udbygningen af byernes brokvarterer. Flere familier var flyttet i nye to- og treværelseslejligheder i stedet for små etværelseslejligheder i usle baghuse. Den øgede plads gjorde, at bl.a. arbejderfamilier forsøgte at kopiere borgerskabets livsstil og indrettede sig med masseproducerede klunkemøbler og nips i stedet for simple, hjemmelavede pindestole og nøgne vægge.

Beklædning og fødevarer

Også inden for beklædning og fødevarer skete der en enorm udvikling i forbruget. Industriel masseproduktion og højere lønninger gav almindelige mennesker råd til at købe flere forbrugsvarer af bedre kvalitet. En af hovedårsagerne var opfindelsen af nye industriprodukter som for eksempel margarine, der efterhånden erstattede smør, og da det var billigere end smør også kom til at indgå som en større del af kosten.

Ændringer af bykulturen

Boligen gik fra at være et sted, hvor man bare spiste og sov, til at være et sted, som man skulle vise frem og gøre hyggeligt, hvilket ofte betød, at boligen blev overlæst med nips, møbler, service m.m. Samme tendens afspejlede sig i butikkerne, der bugnede af mange forskellige varer og farver. Det ændrede gadebilledet totalt fra butikker med simple udhængsskilte og ganske få varer til bugnende udstillingsvinduer med farvestrålende reklamer.

Litteratur

Ole Hyldtoft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1915*, Gylding 1999.

Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark* bd. 1, København 1972.

Mad og drikke på Landsudstillingen

De besøgende på Landudstillingen havde rig mulighed for at få stillet sulten og få lille en. Med flere restauranter og udskænkingssteder var der noget for enhver smag og pengepung. Og mad og drikke skulle der til, for det at gå ud og spise var en stor del af et besøg på Landsudstillingen.

Det skulle være en oplevelse at spise

Et besøg på Landudstillingen drejede sig ikke kun om at bese de mange udstillinger, det handlede også om at tage sit fine tøj på og gå ud og få en god frokost i særlige omgivelser. Hovedrestauranten og Folkerestauranten var stilfuldt placeret ud til den betagende Århus Bugt. I Elektricitetstårnet var der indrettet et konditori og på Fregatten Jylland en café. Man kunne aflægge et besøg i fiskerestauranten, hvor man kunne se på forskellige fiskearter i store akvarier. I mælkerestauranten blev frisk mælk og ost fra det arbejdende mejeri serveret af servitricer i folkedragter. Alt sammen skulle give de besøgende en helhedsoplevelse, når de besøgte Landsudstillingen.

Hovedrestaurant og Folkerestaurant

Hovedrestauranten blev anset for at være den fineste restaurant på udstillingen. Det var her, det bedre borgerskab og byens spidser fik sig en god frokost eller middag. De finere retter dominerede, og priserne var da også lidt højere end andre steder på udstillingsterrænet. Hovedrestauranten var også vært for større fester, banketter og arrangementer. Havde man ikke råd til at tage på Hovedrestauranten, kunne man gå hen i Folkeparken og aflægge Folkerestauranten et besøg. Priserne var her lidt lavere og stemningen lidt mere løssluppen.

Beværtninger for enhver smag

Foruden restauranterne var der også tesaloner, caféer og konditorier. I Stationsbyen kunne man besøge kroen og få en middag med øl og snaps. Var man ikke til alkohol, kunne man besøge afholdsrestauranten, hvor man kunne få en frisk Apollinaris. I Arbejdernes Bryghus Stjernen blev der serveret en kælder-kold Stjernepilsner og de berømte Sabroe-pølser fra Århus Pølsefabrik.

Protester over priserne

Det var ikke billigt at spise på Landsudstillingen, og man kunne hurtigt få brugt sine penge på beværtningerne. Der blev flere gange under Landudstillingens forløb rejst kritik af restaurationspriserne, som blev betegnet som alt for høje i forhold til madens kvalitet. Dagbladet Politiken bragte en artikel, hvor man kritiserede priserne. Avisen mente, at de mange bønder og arbejdere, der kom til Landudstillingen, ikke havde råd til mad, når gennemsnitsprisen på smørrebrød var på 30 øre.

Litteratur

”Den første måned”: *Landudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 18. juni 1909.

”Et ugrundet angreb”: *Landudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 25. maj 1909.

”Priserne”: *Landudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 7. juni 1909.

Mad og drikke i byerne

For en betydelig del af bybefolkningen handlede tilværelsen om at skaffe så meget mad, at de ikke behøvede at gå sultne i seng. Hos det bedrestillede borgerskab, hvor fremskaffelsen af mad ikke var noget problem, var der overskud til at udvikle en ny og forfinet madkultur.

Industrifødevarer

Industrialiseringen medførte en specialisering af arbejdsopgaverne. Fødevarereproduktionen vandrede væk fra hjemmene til mejerier, bryggerier og rugbrødsfabrikker. Med konservering blev madens holdbarhed længere og billigere. Masseproduktionen gjorde maden mere ensartet, og alle fik efterhånden adgang til de samme varer. Økonomien satte dog grænser, kun de bedrestillede havde råd til luksusvarer, som den voksende detailhandel kunne tilbyde.

Den jævne befolkning

For den jævne befolkning gav rugbrød, vælling, brun sovs og kartofler samt flæsk og sukker vigtige kalorier. Havde man adgang til en nyttehave, kunne man selv fremavle lidt kål. I de dårligst stillede familier udgjorde rugbrød med fedt og margarine halvdelen af kostudgifterne, og rugbrødsforbruget steg med faldende velstand. Hustruen tog sig af familiens indkøb og sørgede for varm mad til manden, når han kom hjem fra fabrikken i middagspausen. Efterhånden som lønningerne, specielt efter år 1900, steg mere end prisen på fødevarer, blev der for mange råd til mere alsidig kost. Dette betød, at befolkningen blev gradvist bedre ernæret, og middelalderen steg. Måltiderne var der, familien samledes, både til frokost og middag.

Borgerskabet

For det bedrestillede borgerskab så kosten anderledes ud. En middag bestod som regel af suppe til forret og kød eller fisk med sovs og kartofler, en separat grønsagsret og til sidst en dessert eller brød og ost. Alt dette blev frembragt af kokekoner og tjenestefolk.

Middagsselskaber var en vigtig måde at vise sin borgerlige status. Hvis man ville have succes med sine forretninger, var det vigtigt at deltage i store middage med de rigtige mennesker. Til middagene og visitterne udstillede borgerskabet sin rigdom og gode smag. Meget service på bordet og mange forskellige retter var med til at vise status. Maden i sig selv blev statussymbol, hvor man igennem finere retter distancerede sig fra de lavere klasser. F.eks. rangerede svinekød lavt, da det var det, den jævne befolkning spiste, hvorimod oksekød var højt værdsat.

Litteratur

Else-Marie Boyhus. *I lære som kokkepige – det danske borgerlige køkken 1880-1910*, Frederikshavn 2000.

Kunst på Landsudstillingen

Kunsten var rigt repræsenteret ved Landsudstillingen. Kunsthallen var omdrejningspunktet for kunstudstillingen, hvor man formåede at skabe den største kunstudstilling, der var set i Danmark på daværende tidspunkt.

Kunsthallen

Kunsthallen havde en fremtrædende placering på Landudstillingen. Den lå mellem administrationsbygningerne og Solennitetssalen. Bygningen var i sig selv et kunstværk. Dens stramme hovedform og den rudeformede facadedekoration var holdt i såkaldt klassicistisk jugendstil. Kunsthallens karakter kan genfindes i det stadig eksisterende Århus Stadions hovedbygning, der blev tegnet af Axel Høeg-Hansen, der arbejdede sammen med Anton Rosen under opførelsen af Landsudstillingen.

Skulptur og malerkunst

I Kunsthallens store skulptursal blev de besøgende budt velkommen af Laurits Tuxens mandsstore bronzeskulptur af Michael Ancher og P.S. Krøyer. I forlængelse heraf stod H.W. Bissens store Romertyr monumentalt hævet over resten af skulpturudstillingen, der omfattede mindre skulpturer og buster. I fire tilstødende lokaler var maleriudstillingen placeret, den sammenfattede dansk malerkunst af såvel den ældre som den yngre generation.

Fra hele landet var der samlet danske malerarbejder. Her kunne de besøgende se malerier af blandt andet Joakim Skovgaard, Vilhelm Hammershøi og P.S. Krøyer. Mange kunstkritikere var begejstrede for de gode lysforhold i Kunsthallen, men der var en del kritik af, at udstillingerne i Kunsthallen viste for mange ældre kunstnere i stedet for flere af samtidens kunstnere.

Bygningskunst

Bygningskunsten havde også fået plads i Kunsthallen og var repræsenteret ved flere af datidens store danske arkitekter. Hack Kampmann var repræsenteret med små tegninger og akvareller af huse fra Danmark og Sydeuropa, Thorvald Jørgensen med sin imponerende model af Christiansborg og Landsudstillingens arkitekt Anton Rosen fremviste en model af det nyligt opførte Paladshotel i København.

Valdemar Andersen

Flere af Landsudstillingens bygninger var prydet med store farvestrålende gavlmalier, ligesom der inde i flere af bygningerne var malet store dekorative billeder på væggene. Ophavsmanden bag dette var tegneren og maleren Valdemar Andersen, der i tæt samarbejde med Landsudstillingens arkitekt Anton Rosen udsmykkede flere af udstillingsbygningerne. Valdemar Andersen fik også æren af at tegne Landsudstillingens officielle plakat, der både indenlands og udenlands blev brugt som reklame. Valdemar Andersens arbejde på Landsudstillingen var hans egentlige gennembrud i Danmark, og han høstede megen hæder for sin indsats.

Litteratur

”Et besøg i Kunsthallen”: *Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 12. juni 1909.
J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.
Johan Bender: *Hurra for Århus. Landsudstillingen 1909 – vejene til og sporene fra*, Ålborg 2008.
Niels Vium: ”En arkitektonisk gennemgang af Landsudstillingen i Århus 1909”, i
Tappenstreggruppen: *Landsudstillingen 1909 Aarhus 1984*, Århus 1984.

Kunst i byerne

Omkring år 1900 var kunst blevet mere tilgængelig for en bredere del af befolkningen. Rundt om i landet blev der etableret mange museer, og nye produktionsteknikker gjorde det muligt for mange at erhverve reproduktioner af kendte kunstnere.

Dansk kunst omkring år 1900

Der herskede ikke nogen bestemt dominerende stil eller retning inden for dansk kunst. Kunsterne lod sig inspirere vidt, såvel nationalt som internationalt. Dog havde det moderne gennembrud i de sidste 30 år af 1800-tallet gjort op med den nationalromantiske tradition. Mange kunstnere lod sig inspirere af det virkelighedsnære og af begivenheder i dagligdagen. Malerkunsterne begyndte at skildre hverdagen med udgangspunkt i deres eget liv. Mennesket blev også anset som omfattet af samfundets barske realiteter, og det hårde liv i byerne blev skildret i malerierne.

Kulturen bliver tilgængelig for flere

I sidste halvdel af 1800-tallet blev der i flere provinsbyer oprettet lokale historiske museer og kunstsamlinger. Drivkraften var byernes borgerskab, der i takt med den industrielle vækst ville fremhæve deres kulturinteresse, rigdom og enorme indflydelse. De havde også et ønske om at oplyse de lavere klasser i samfundet. Museerne og kunstsamlingerne blev støttet af kunstforeninger, hvor flere borgere i en by gik sammen om at drive museerne og hjemkøbe kunst. København var endnu i starten af 1900-tallet centrum for dansk kunst og kultur, men de mange nye museer gjorde kunsten mere tilgængelig for en bredere del af befolkningen i provinsbyerne.

Kunst i byens rum

Borgerskabets dominans på det kulturelle område kom også til syne i byens rum. Monumenter over begivenheder og betydningsfulde personer blev rejst rundt om på byens pladser og grønne anlæg. Det var ikke kun kongen og betydningsfulde mænd i Danmarkshistorien, der blev hædret med en statue. Byens ”store mænd” fik også deres statuer og monumenter. Især i provinsen blev lokale digtere, forfattere og erhvervsmand hædret med en statue.

Kunst og kultur i hjemmet

Den ægte kunst var forbeholdt borgerskabet. De havde råd til at købe produktioner af kendte kunstnere. I slutningen af 1800-tallet blev der opfundet nye metoder til at fremstille reproduktioner af malerier og billige gipsafstøbninger af fx H.W. Bissens (1768-1868) og Bertel Thorvaldsens (1770-1844) skulpturer. Disse reproduktioner gjorde det muligt for jævne mennesker at erhverve sig den ”nationale” kunst til hjemmets vægge.

Litteratur

Jens Engberg: *Under grundlovsstyret. Magten og kulturen - Dansk kulturpolitik 1750-1900* bd. III, Gylling 2005.

Ulla Hastrup: ”Kunsten i hverdagen”, i Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark. Velfærdssamfundet formes 1870-1964* bd. VII, Haslev 1964.

Havebrug på Landsudstillingen

Udstillingen for havebrug var beliggende i bygningen mellem transporthallen og landbrugshallen. Udstillingen, der var planlagt af De samvirkende danske Haveselskaber, gav de besøgende på Landsudstillingen et pusterum fra industriudstillingernes hektiske og larmende aktiviteter.

Haveudvikling og demonstrationsudstilling

Indgangen til havebrugsbygningen dannede en forgård med et vandparti i midten, der var omgivet af halvtage, hvor udstillingerne var placeret. Herfra kunne de besøgende vandre videre ind i udstillingsbygningen, langs små stier, der løb mellem planter og udstillingsgenstande. De, der fandt frem til havebrugsbygningen, fik et indblik i udviklingen af dansk havebrug gennem tiden.

I forbindelse med udstillingen havde man fået trykt en samlet fortegnelse over dansk havebrugslitteratur fra 1635-1908. På demonstrationsudstillingen kunne de besøgende få råd og ideer til havebrugets praksis. De neyste haveredskaber og kemiske hjælpemidler til bekæmpelse af insekter blev fremvist, ligeledes gjorde materiel til konservering og konserverede haveprodukter. Det hele foregik under kyndig vejledning af fagfolk.

Haveudsalg

Foruden de mange blomster og planter, som fyldte det meste af udstillingsbygningen, havde de besøgende mulighed for at købe forskellig litteratur om plante- og have dyrkning samt plantefrø. For de interesserede og de, der havde råd, havde havearkitekter lavet små modeller af det nyeste inden for havedesign, der var udstillet sammen med havemøbler.

Skiftende udstillinger

Denne udstilling byggede på kortvarige udstillinger af forskellig art. I maj var der fremvisning af stueplanter, slyngplanter og planter i pletter. Juli stod på forskelligt fremavlet frugt, og i august var der blomstersammenstillinger, borddekorationer og afskårne blomster, hvilket tilbød de besøgende et fantastisk skue af farvestrålende blomster. Her fremviste blomsterbinderne deres store kunnen inden for blomsterdekorationer og udsmykning. Blomster og planter blev nøje passet, og der blev i løbet af Landsudstillingen konstant plantet nye blomster.

Gartnerisektionen

Landsudstillingen havde sin egen gartnerisektion, hvor *Almindelig Dansk Gartneriforening* stod for ledelsen. Gartnerisektionen stod for havebrugsbygningens indretning og hele Landudstillingens plantemæssige udsmykning og vedligeholdelse. Imellem de mange udstillingsbygninger var der plantet store og små blomsterbede i forskellige mønstre og farver. Langs Strandvejen, der skar igennem udstillingen, var der plantet træer, der skabte en lang og smuk allé. Alt dette skulle sætte endnu et smukt præg på Landsudstillingen.

Litteratur

”Gartneriet på Landsudstillingen”, *Gartner-Tidende*, 24. juni 1909.

S.P. Petersen m.fl.: ”Landbrug, Havebrug, Hede- og Mosebrug”, i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Havebrug i byerne

Brugen af haver i de danske købstæder omkring 1900 varierede alt efter, hvilken social klasse man hørte til. For nogle var haven en ekstra supplerende til husholdningen, for andre var det en måde at føre sig frem på og vise sin status.

Arbejderhaver

I de større provinsbyer blev der ved 1800-tallets slutning bygget mange mindre arbejderejendomme med et par lejligheder i hver ejendom. Hertil var det ofte normalt, at hver lejlighed havde et stykke have. Familien, der ejede bygningen, havde selv et stykke have med pryd- og nyttehaver. Resten var lejet ud til lejerne i resten af ejendommen. Haverne var ikke store men nok til, at man kunne supplere kosten med friskdyrkede grøntsager, især kål. Mange af købstadshaverne, navnlig de der var knyttet til de mindre arbejderboliger, forsvandt i takt med stigende bolig efterspørgsel i byerne.

Kolonihaverne

Et af arbejderkulturens særlige islæt var kolonihavelivet. Kolonihaven blev et fristed for arbejderfamilierne fra de tætte indre bykvarterer og lejligheder. Her var der lys og luft til familien. Haverne opfyldte også nogle økonomiske formål. De var nyttehaver, hvor der især i arbejdslededs- og krisetider dyrkedes vigtige tilskud til lønnen og kosten. I 1884 blev de første 85 kolonihaver udstykket i Aalborg, og kolonihavebevægelsen voksede hurtigt. Haverne i Aalborg var de første haver, hvor man igennem en forening lejede jord af kommunen. Tiden efter opstod der flere og flere haveforeninger rundt om i landet. Den 11. maj 1908 fandt den stiftende generalforsamling sted, og Kolonihaveejernes Forbund, forløberen for Kolonihaveforbundet for Danmark, blev oprettet.

Borgerskabshaver

Omkring slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900 blev der i udkanten af mange byer opført villaer, hvor der også blev anlagt haver. Byernes borgerskab havde ikke som arbejderne behov for nyttehaver til at supplere den daglige husholdning. I den borgerlige have var vægten lagt på muligheden for at opholde sig i haven, og der skulle gerne være siddepladser flere forskellige steder. Haven blev betragtet som en stue, hvor man kunne opholde sig med gæster. Ikke alle villahaver var lige store. Men selv om man blot havde en lille have, skulle den passe til borgeridealet om skønhed og renlighed.

Litteratur

Helle Ravn: *Havetid - den almindelige danske have - kulturhistorisk set*, Rudkøbing 2000.

Foreningskultur på Landsudstillingen

Landsudstilling virkede som en magnet på alskens foreninger. De strømmede til for at afholde møder, kongresser og oplysningsarrangementer. Alle var tiltrukket af de ekstraordinære muligheder, Landsudstillingen gav for at afholde arrangementer og samtidig få en særlig oplevelse.

Plads til foreningsliv

Der var indrettet gode forhold for foreningslivet på Landsudstillingen. I mønsterstationsbyen var der i forståelse for foreningernes voksende betydning i lokalsamfundene opført et forsamlingshus til mindre arrangementer. Større og finere foreninger afholdt arrangementer i mere pompøse omgivelser i den officielle festsal, Solennitetssalen ved Hovedrestauranten. Endelig var der skabt rige muligheder for idrætsforeningernes udfoldelse på pladsen syd vest for udstillingsterrænet.

Foreningsliv i Stationsbyen

Forsamlingsbygningen var ramme for mange mindre foreningers møder. For eksempel afholdt Dansk Kvindesamfund et møde, for fuldt hus, med den danske modtager af Nobels Fredspris Frederik Bajer. Han holdt foredrag om sit lange organisatoriske virke for fredssagen, hvor han blandt andet havde stiftet Dansk Fredsforening – nu FN Forbundet – og Det Internationale Fredskontor i Bern, hvor han var ærespræsident.

Vækkelsesforeningerne havde næsten fast base i Forsamlingsbygningen, hvor de afholdt vækkelsesmøder. Afholdsforeningen afholdt en større march, hvor de havde forventet 40.000 deltagere, men der kom kun 15.000, efter arrangørernes eget udsagn på grund af det uheldige vejr. Der blev holdt dundertaler, hvor det blandt andet blev kritiseret, at bryggerierne var med på Landsudstillingen, og afholdsforeningen udtrykte ønske om straks at hugge både Tuborgs triumfbue og Carlsbergs sejrssøjle ned.

Foreningsliv i Solennitetssalen

I den prestigøse Solennitetssal blev der holdt et væld af kongresser, generalforsamlinger med videre. Det var især for arbejdsgiverforeninger og kartelsammenslutninger såsom Dansk Fiskeriforening, Den jyske Skovfogedforening og Fællesrepræsentationen for Håndværk og Industri.

Den nystartede forening Dansk Arbejde, der opfordrede befolkningen til at købe danskproducerede varer for at holde penge og arbejde i landet, holdt et stort stævne i juni. Her var der helt i udstillingens ånd – der var kun udstillet danske produkter – sat skilte op med slogans som ”Køb dansk” samt foreningens varemærke, torshammeren, omgivet af initialerne D. A. Om aftenen var der festfyrværkeri, med ordene ”Køb dansk Arbejde” i flammeskrift.

Litteratur

Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad, den 7. juni, 14. juni, 26. juli, 25. august. J. Bergsøe: Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909, Århus 1913.

Foreningskultur i byerne

Der blev dannet et væld af foreninger fra 1800-tallets midt. De var med til at styrke den demokratiske udvikling og havde både selskabelige, politiske og økonomiske formål. Foreningerne satte liv i den kulturelle udvikling i byerne, og der blev bygget mange nye forsamlingsbygninger.

Demokrati fra neden

Gennem sidste halvdel af 1800-tallet blev der dannet utallige foreninger med alskens formål overalt i Danmark. Foreningerne spillede en vigtig rolle i samfundets moderniseringsproces, fordi de ofte fremmede økonomisk og kulturel nyorientering gennem foredragsforeninger, læsekredse med videre.

Foreningslivet fremmede befolkningens samfunds- og organisationsforståelse. De vænnede deres medlemmer til en demokratisk debat og en mødekultur med bestyrelsesvalg, mødereferater samt fælles formål og vedtægter. I grundstrukturen var der ikke den store forskel på foreningstypen i sangforeninger og aktieselskaber. Ligeledes havde for eksempel medlemmer af sognerådene på landet ofte en baggrund i foreningslivet med adskillige bestyrelsesposter bag sig.

Selskabelige og økonomiske foreninger

Overordnet set var der tre forskellige typer foreninger. Den ene type var de økonomisk funderede foreninger, hvor medlemmerne var trådt sammen for i fællesskab at sikre økonomiske mål såsom gensidig forsikring i brandkasser, fælles bankforretning i sparekasser eller billigere varer gennem medlemskab af brugsforeningerne.

Den anden type var de selskabelige foreninger, hvor medlemmerne grupperede sig efter interesser og dannede kor, idrætsforeninger, spejderforeninger, afholdsforeninger eller religiøse foreninger. På trods af fælles interesser var mange foreninger stærkt socialt opdelt, enten ved at foreningerne kun havde medlemmer fra samme socialklasse eller ved en social opdeling i foreningens kultur, bordplaner med videre.

Den tredje type var de politiske foreninger og fagforeninger, som fx arbejderne og arbejdsgiverne stiftede for at føre deres ønsker igennem over for de politiske og sociale modstandere.

Foreningslivets betydning for byerne

Med foreningskulturens opblomstring blev der bygget adskillige forsamlings- og mødesale rundt omkring i byerne, hvor folk strømmede til og fra om aftenerne og i weekenderne. Befolkningens engagement i foreningsarbejdet vænnede den til at forholde sig til samfundsudviklingen og den politiske og økonomiske udvikling i byen. Foreningskulturen var også med til at eksportere byernes kultur til landområderne, såsom maskerade, dilettantteater, korsang, skåltaler, basarer og lotterier. Foreningerne gav også de mange tilflyttere til byen et socialt ståsted, så de bedre kunne finde sig til rette i de kaotiske nye, industrialiserede byer.

Litteratur

Henning R. Lauridsen: "De folkelige bevægelser og socialhistorien", i Sidsel Eriksen m.fl. (red.): *Socialhistorie og samfundsforandring*, Århus 1984.

Margretha Balle-Petersen: "Foreningstiden", i Bjarne Stoklund (red.) *Det forsømte århundrede*, Viborg 1976.

Sidsel Eriksen: "Folkelige bevægelser blandt arbejderne i København", i Karl-Erik Frandsen (red.): *Kongens og Folkets København - gennem 800 år*, København 1996.

Teater og underholdning på Landsudstillingen

For mange af de besøgende handlede Landsudstillingen om at komme ud og more sig og slippe lidt væk fra dagligdagen. Især Folkeparken lokkede de besøgende med mange spændende underholdningstilbud

Verdensur, fakirer og Noahs ark

Landudstillingen bød også på underholdning og sjov. Til tider bar udstillingen mere præg af byfest og folkefest end af industriudstilling. Især Folkeparken lokkede mange besøgende med underholdning, mod betaling naturligvis. Her kunne man få en tur i store gynger, karruseller og rutsjebaner. Man kunne også fornøje sig i det Roterende Værelse og spejlkabinettet.

Landsudstillingen havde også fået fat i det berømte Verdensur, der var en blanding af et ur og mekanisk teater. Hver hele time kunne man se normaltiden, tiden i New York og i Calcutta i Indien, samtidig med at mekaniske figurer kom ud fra uret og opførte små skuespil for publikum.

Var man til det mere eksotiske, kunne man slå et smut forbi Abessinerlandsbyen, eller man kunne kigge ind i fakirteateret og se indiske fakirer folde sig ud på sømmadrasser. En kioskdirktør havde indrettet en lille ”Noahs ark” med aber, bjørne, bæltedyr og hunde. Særlig børnene var henrykte, og stemningen var høj, når bjørnen rystede aberne ned fra deres træ eller skubbede rundt med bæltedyrets bur.

Varieteteateret

Varieteteatret i Folketeatret var åbent hver eneste dag og aften under udstillingen. Her blev der opført forskellige teaterstykker og revyer med datidens kendte danske kunstnere. Musik var der også rigeligt af. Hver dag gav musikanter gratis underholdning på verandaen foran varieteen. Nogle aftener var der særlige koncerter, hvor man måtte ty til pengepungen for at komme ind, og der blev hentet artister fra ind- og udland. Priserne i varieteteateret varierede, alt efter hvem det var, som stod på scenen, og folk var ikke altid lige begejstrede for priserne.

Dans og fest

Når udstillingsbygningerne lukkede omkring kl. 20, var der stadigvæk mulighed for at more sig i Folkeparken. Foruden de mange tivoliinspirerede forlystelser kunne ungdommen tage en svingom i dansesalonen, der på grund af sin vægudsmykning med røde valmuer fik navnet Valmuen. I Stationsbyens kro var der liv og glade dage, særligt om aftenen, hvor der var dans på den udendørs estrade, og da der var rigeligt med øl, blev der til tider en løssluppen stemning. Når Valmuen og kroen i Stationsbyen lukkede hen imod midnat, kunne de, der havde lyst, tage ind til Århus by, hvor værtshusene havde fået forlænget deres bevilling til kl. 1. Til stor ærgrelse for afholdsbevægelsen.

Litteratur

”En ny attraktion”, *Landudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 13. juli 1909.

Johan Bender: *Hurra for Århus! Landsudstillingen 1909 – vejene til og sporene fra*. Ålborg 2008.

”Verdensuret”, *Landudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 4. juni 1909.

Teater og underholdning i byerne

Teatret var stedet, hvor man alt efter sine forudsætninger, vaner og baggrund søgte åndelige værdier, litterære oplevelser, romantik eller bare ren og skær underholdning. Mange mennesker havde ikke råd til at gå i teateret, men måtte søge underholdning andetsteds.

København og provinsen

I hovedstaden havde publikum rig mulighed for at vælge teater efter smag og behag. Der var flere etablerede scener med egne skuespillere, heriblandt Det Kgl. Teater og Folketeateret. Det første egentlige teater uden for hovedstaden slog dørene op i 1796 i Odense, men provinsteatrenes forestillinger var primært opførelser af turnerende teaterforestillinger. Med indvielsen af Århus Teater 15. september 1900 begyndte teater med egne opsætninger at sprede sig til provinsen.

Teater for borgerskabet

Det borgerlige teater handlede ikke kun om underholdning, men også om at belære publikum om den sande borgerdyd og udvide folks horisont. Teateret var et mødested uden for hjemmet for ligesindede borgere. Her kunne man dyrke borgeridealet og hæve sig over de lavere samfundsklasser. Det trofaste publikum i provinsens teatre kom fra den brede mellemstand af handels- og håndværksfolk, ledende folk fra den offentlige forvaltning, læger, sagførere, skolefolk m.fl.

Den jævne befolkning

Småkårsfolk havde både i København og i provinsen ringe forbindelse til teatret. Deres arbejdsdag var lang og deres løn lille, desuden var det indgroet, at man ikke omgikkes med de bedrestillede. Deres oplevelse af scenekunsten indskrænkede sig til marionet- og pantomimeforestillinger eller varieteteater, som gæstede byerne på de store markedsdage og dyrskuer.

Biografteatret

Den teknologiske udvikling gav den jævne bybefolkning større mulighed for underholdning end hidtil. Især filmen blev et hit hos de lavere klasser. Omkring 1900 opstod biografteatrene med levende billeder, hvor enhver kunne komme direkte fra gaden og for 25 øre blive underholdt. Nu kunne næsten alle grupper af befolkningen blive underholdt af film. Folk ville se skurke, helte og heltinder, og det blev indfriet via westernfilm og lignende. Selv om filmen i starten, fra borgerlige side, ikke blev anset som kunst, fik den en stor gennemslagskraft i den brede befolkning.

Litteratur

Elsebeth Aasted Schanz: ”Byens scene - købstadsteatret i 1700- og 1800-tallet”, i Søren Bitsch Christensen (red.): *Den klassiske købstad*, Gylling 2005.

Gunnar Sandfelt: ”Folk og scene”, i Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark. Velfærdssamfundet formes 1870-1964* bd. VII, Haslev 1964.

Idræt på Landsudstillingen

Landsudstillingens Udvalg for Hygiejne, Idræt og Turistvæsen havde udsendt indbydelser til samtlige danske idrætsorganisationer til at deltage i et kæmpe idrætsarrangement. I arrangementet var der idrætsopvisninger med konkurrencer og en idrætsudstilling, der var den første i Danmark.

Formålet med idrætten på Landsudstillingen

Idrætten var kommet til Danmark i de sidste årtier af 1800-tallet som noget ganske nyt. Idrætsudstillingen dokumenterede via billeder og andre genstande dansk idræts daværende form og tilstand. De mange opvisninger og konkurrencer skulle være med til at fremme interessen for idrætten og idrætslivet.

Flytter uden for området

Deltagelsen var så stor, at man var nødsaget til at flytte de fleste opvisninger og stævner ud til "Pladsen for de skiftende udstillinger". Dette område, der lå ved Dalgas Avenue og Lundingsgade, blev efter Landsudstillingen overdraget til AGF, der dermed fik sine egne boldbaner. De mange idrætsgrene trak mange besøgende til, og arrangementerne var en stor succes. Til gengæld betød det, at mange af de besøgende opholdt sig uden for det egentlige udstillingsområde, til stor utilfredshed for mange af udstillerne inde på selve området.

Idrætsgrene

Der blev afholdt 19 sportsrelaterede arrangementer under udstillingen, fx velbesøgte bryde-, bokse- og atletikstævner samt cykling, løb og fodbold. Men også sportsgrene såsom cricket og hockey trak folk til. Der blev desuden afholdt kapsejls og den 16. august afsluttede man Dansk Automobilklubs Jyllandsløb. En mindre, men populær konkurrence var "Konkurrencen for Smuk Legemsbygning". Her blev de 15 deltageres legemsbygning bedømt af en komité bestående af en billedhugger og to læger fra Århus. De mange idrætsudøver konkurrerede ikke kun om æren, men også om pengepræmier. Den samlede præmiesum var på hele 3325 kr. og 35 øre, fordelt på de forskellige idrætsgrene.

Det store gymnastikstævne

Danmarks Gymnastik Forbunds 3. nationale gymnastikstævne var med 600 deltagere fordelt på 28 hold en af de største begivenheder på Landsudstillingen. Der var både holdkonkurrencer og enkeltmandskonkurrencer, for begge køn og alle aldre. Vinderen af mændenes enkeltmandskonkurrence blev Arvor Hansen, fra "Frederiksbergs Gymnastik og Svømmeforening".

Litteratur

"Dansk Gymnastik Forbunds 3. nationale Gymnastikstævne i Aarhus", *Idrætten*, 3. juni 1909.
E. Müller, A.H. Winge: "Hygiejne, Idræt, Turistvæsen", i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.
Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad, 1. juni 1909.

Idræt i byerne

Moderne sport og idræt brød igennem i Danmark 1870-1913. På mange måder kom sporten til at afspejle de samfundsmæssige forandringer, der fulgte med den industrielle revolution.

Bysamfundets kropskultur

Den moderne sport blev importeret fra England og vandt frem i en tid, hvor det danske samfund var inde i en radikal ændring både teknologisk og socialt. Sporten blev bysamfundets kropskulturelle udtryk. Den moderne sport gav den enkelte udøver mulighed for at udfolde sig i individuelle præstationer. Den passede på den måde til det borgerlige industrisamfunds normer og værdier. Gennem træning og konkurrencer lærte sportsudøverne værdier som præcision, disciplin og selvkontrol, hvilket var idealer, som også passede ind i industrien. Den moderne sport havde en stærk kontrast til den ellers så dominerende gymnastik. Gymnastikken var mere organiserede legemlige aktiviteter, der havde en alsidig fysisk udvikling for øje. Samtidig var den moderne sport også grobund for en oprettelse af en masse idrætsklubber og foreninger, hvor fællesskab kunne dyrkes igennem sporten.

Sport som massebevægelse

Den moderne sport slog efterhånden igennem i den brede befolkning i starten af 1900-tallet. Til at begynde med var det hovedsageligt borgerskabet, der dyrkede den moderne sport og dominerede byernes idrætsliv. De sportslige idealer passede godt ind i de borgerlige idealer om personlig fremgang og karriere. Derfor var det i første omgang også borgerlige initiativtagere, der stod bag etableringen af idrætsklubber.

I de første år af 1900-tallet blev de klasse-mæssige rammer inden for sporten sprængt. Sporten appellerede også til arbejderklassen, som begyndte at oprette idrætsklubber og foreninger. Men hvor borgerskabet dyrkede badminton, cricket og roning, kastede arbejderne sig over kraftsport som for eksempel brydning, boksning eller cykling. Der var dog en sport, der ikke blev associeret med en bestemt klasse, og det var fodbold. Dette boldspil var blevet introduceret i 1870'erne og blev den sportsgren, der slog stærkest og bredest igennem. Unge som gamle fra alle samfundslag kastede sig ud i dette boldspil. Kvinder begyndte også at trænge ind på mændenes enemærker, og mange dyrkede sportsaktiviteter frem for gymnastik.

”En sund sjæl i et sundt legeme”

Sporten var også en del af samfundets dyrkelse af krop og sundhed, der begyndte i 1890'erne. Selv om sporten var et resultat af industrisamfundet, var den også en reaktion på industrisamfundet og den moderne by. Omkring århundredskiftet var holdningen hos flere af samtidens sundhedsdebattører, at livet i byen var usundt. Reaktionen mod byernes uhumske rammer blev en stigende dyrkelse af sundhed, naturen, lys og vand, som den frembrydende sportsbevægelse også havde fokus på. Mottoer som ”en sund sjæl i et sundt legeme” blev målet for det gode liv.

Litteratur

Claus Nielsen. ”»Øiet aabnes, Legemet udvikles og Hurtigheden skærpes« – sportens fremkomst og gennembrud i Århus”, i *Den jyske Historiker* nr. 53, 1990.

Henning R. Lauridsen: ”De folkelige bevægelser og socialhistorien”, i Sidsel Eriksen mfl. (red.): *Social Historie og samfundsforandring*, Århus 1984.

Johnny Wøllekær: ”Kampen om idrætten – kommunen og idrætten i Aalborg 1900-1950” *Aalborgbogen* 2008, Haderslev 2008.

Biblioteket på Landsudstillingen

Stationsbyens folkebibliotek på Landsudstillingen dannede en selvstændig fløj af forsamlingsbygningen. Biblioteket var indrettet af Statsbiblioteket i Aarhus og Statens Komité til Understøttelse af Bogsamlinger med tilslutning af foreningen Danmarks Folkebogsamlinger. Den daglige drift blev ledet af Statsbiblioteket og en af dets bibliotekarer.

Bibliotekets indretning

De besøgende trådte først ind i en lille garderobe og herfra direkte ind i læsesalen, der var et enkelt stort lokale med højtsiddende vinduer. Her var biblioteket opstillet, og der var indrettet stole langs væggene og borde og stole midt på gulvet. Bøgerne var delt i 4 hovedafdelinger: børnebøger, skønlitteratur, oplysende litteratur og håndbibliotek, i alt ca. 1300 bind. Desuden var der 16 tidsskrifter og 10 aviser. Alt var beregnet til brug på stedet. Faglitteraturen var inddelt i emnegrupper og ikke, som det var normalt i datidens biblioteker, opstillet i den rækkefølge, de var indkøbt. Et kartotek blev ført over alle bøgerne, så man ikke var afhængig af bibliotekaren. Bogsamlingen var indrettet med åbne hylder, således at de besøgende selv kunne hente bøgerne ned.

Mønsterbiblioteket

Initiativet til biblioteket blev taget af bibliotekar ved Statsbiblioteket i Aarhus, Erling Stensgård. Han ville demonstrere, hvilke principper der lå bag de moderne folkebiblioteker. Dette mønsterbibliotek skulle også vise, hvilken vigtighed folkebiblioteket havde for stationsbyerne i forbindelse med den almene folkeoplysning samt vise de danske folkebibliotekers daværende tilstand.

Biblioteket blev en stor succes, og der kom 21.500 besøgende læsere; 6000 børn og 15.500 voksne. De mange funktionærer, der var tilknyttet udstillingerne, havde tilladelse til at låne bøger til benyttelse på udstillingsterrænet. Dette blev så populært, at man fra den 22. juni var nødt til at indrette et særligt funktionærbibliotek.

Det første biblioteksmøde

D. 3. og 4. august blev der afholdt et dansk biblioteksmøde i forsamlingsbygningens sal. Det var første gang, repræsentanter fra de videnskabelige og folkelige biblioteker mødte hinanden. Her blev der diskuteret, hvordan det danske biblioteksvæsen kunne forbedres og udvikles. Overbibliotekar H.O. Lange fra det Kongelige Bibliotek holdt et foredrag med titlen "Bibliotekssagen udenfor København", der fik stor betydning for det fremtidige biblioteksarbejde i Danmark.

Litteratur

Henning Sørensen: "Biblioteket i stationsbyen", i *Nyt fra stationsbyen* nr. 11 Viborg 1987.
Vilhelm Grundtvig: "Biblioteksvæsen", i J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Biblioteker i byerne

I slutningen af 1800-tallet blev der oprettet folkebiblioteker i mange danske byer. I starten var det privatpersoner, der oprettede bibliotekerne og ikke staten. Senere brød en biblioteksbevægelse frem og forsøgte at udvikle og udbrede tanken om et moderne folkebibliotek til hele folket.

Læsefærdighed

Læsefærdigheden i den danske befolkning var i starten af 1900-tallet blevet markant forbedret, idet der bredt i samfundet herskede en opfattelse af, at økonomiske fremskridt var afhængige af, at de brede lag fik øgede kundskaber. Men der var stadig mange mennesker, der ikke kunne læse, hvilket skyldtes, at mange efter endt skolegang ikke havde behov for det, når de kom ud på arbejdsmarkedet. Det var også vanskeligt at vedligeholde læsefærdigheden, da adgangen til bøger var beskedent. Nogle byer havde biblioteker, men mange af dem var lejebiblioteker og foreningsbiblioteker, hvor det var underholdningen og ikke det faglitterære, der var i højsædet.

Oprettelse af folkebiblioteker

De folkebiblioteker, der blev oprettet fra slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet, blev som regel oprettet på private ildsjæles initiativ. Disse ildsjæle samlede andre bog- og læseinteresserede personer. Baggrunden for disse biblioteksetableringer var et ønske fra den borgerlige klasses side om at oplyse den fattigere og uoplyste del af befolkningen. Andre steder blev biblioteket oprettet i samarbejde med en samfundsnyttig institution som for eksempel en sparekasse.

Visionen om et moderne folkebibliotek

I slutningen af 1800-tallet opstod der en bevægelse, der forsøgte at ændre synet på folkebibliotekerne. Biblioteksbevægelsen var hovedsageligt båret frem af overlærer Andreas Steenberg fra Horsens. Han havde i flere avis- og tidsskriftsartikler beskrevet de danske bibliotekers tilstand og havde agiteret for, at man som en del af den folkelige oplysning skulle etablere et moderne biblioteksvæsen.

Inspirationen til det moderne folkebibliotek havde Steenberg hentet i England og USA. Det skulle være gratis for lånerne og drevet af det offentlige. I år 1900 udsendte han en bog om, hvordan folkebibliotekerne skulle organiseres. Det var den første bog om emnet på dansk, og med den trådte den moderne biblioteksbevægelse frem i dagens lys. Steenbergs arbejde var med til at lægge fundamentet til den første bibliotekslov, der blev vedtaget i 1920.

Litteratur

H. Hvenegaard Lassen: *De danske folkebibliotekers historie 1876-1940*, København 1962.
Henning Sørensen: "Biblioteket i Stationsbyen", i *Nyt fra Stationsbyen* 11, Viborg 1987.

Mennesker

Handlende på Landsudstillingen

De handlende håbede på det helt store salg i forbindelse med Landsudstillingen, folk skulle forplejes, indlogeres og gerne købe lidt ekstra med hjem. Men mange blev skuffede, for de fleste havde en lavere omsætning end til dagligt, og selve Landsudstillingen gav underskud.

Handel og kommerse på Landsudstillingen

For mange handlende var Landsudstillingen ikke tid til fornøjelse, men tid til at arbejde. For alle de mennesker, der myldrede til Århus for at se udstillingen, skulle bispises, beskænkes, underholdes og indlogeres, så det gjaldt om at udnytte chancen for en ekstra indtjening.

På selve landsudstillingsterrænet falbød de handlende alt, hvad udstillingsgæsterne måtte begære. Der var flere forskellige restauranter – både hvad angår pris og menukort, beværtninger af alle slags samt salg af souvenirs med videre. Men de handlende dækkede også almindelige funktioner, for eksempel havde der længe været forespørgsler efter at kunne blive barberet på Landsudstillingen, hvilket i juni blev imødegået ved at anlægge en barber i Bazargangen ved Strandvejen.

Handlende i Århus

De handlende var vigtige for hele udstillingens tilblivelse og afholdelse. Således var én af årsagerne til, at man havde besluttet at holde udstilling i Århus, forventningen om de store indtjeningsmuligheder, den ville skabe for de handlende. Mange af handlende i Århus blev derfor også overbevist om det nødvendige i, at de var med til at stille garantikapital, der skulle finansiere et nærmest utænkeligt underskud.

Mange af Århus' handlende lejede sig ind på Landsudstillingen, enten som restauratører, barberer, skopudsere, postkortsælgere eller lignende. Til gengæld for dette tog Landsudstillingen en afgift, og kreativiteten havde været stor for at få indtægter af pladsleje, selv cykelskuret var lejet ud, og det var ikke billigt at parkere der.

Skuffede forventninger

De handlende i Århus blev skuffede, da det viste sig, at deres omsætning i sommeren 1909 havde været mindre end vanligt. Udstillingen havde slet ikke kunnet tiltrække sig den handel, som man i begejstring og optimisme havde forestillet sig. Folk havde ikke opholdt sig i byen, men var blevet på udstillingen, og vejret havde været dårligt. Oven i købet gav selve udstillingen endda underskud, hvorfor de mange handlende, der havde stillet garantier for dele af udstillingens finansiering, ikke fik deres penge igen.

Litteratur

”Fra den hvide By og dens Opland”, i *Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 11. juni 1909.

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Johan Bender: *Hurra for Århus. Landsudstillingen 1909 - vejene til og sporene fra*, Aalborg 2008.

Handlende i byerne

Mange mennesker nedsatte sig som detailhandlere omkring år 1900. Det var let og krævede kun få investeringer. Derfor var der mange, der af nød søgte lykken som handlende, fordi de ikke kunne finde andet arbejde. Konkurrencen var hård, men den gik mere på service end på pris, for det meste kostede det samme overalt.

Flere blev selvstændige som handlende

I tiden for overgangen mellem 1800-tallet og 1900-tallet var der flere og flere, der forsøgte at slå sig ned som selvstændige inden for detailhandelen. Det skyldtes på den ene side, at folk fremstillede færre varer selv og i stedet købte industriens produkter, og på den anden side, at befolkningen i byerne voksede. Men tilgangen til handelserhvervet var meget større, end man skulle have regnet med, hvis det alene var derfor, der skulle være kommet flere handlende. Det var nemlig forholdsvis let at nedsætte sig som butiksdrivende. Der var ikke rigtig regler på områder, og det krævede ganske få investeringer og ikke nogen faguddannelse.

De handlendes sociale ophav

Den lette adgang til erhvervet og de lave etableringsudgifter medførte, at mange gik ind i detailhandelen af nød, når andet var gået galt, og der ikke var andre muligheder. Det kunne være en bonde, der havde mistet gården og tog til byen for at prøve lykken som cigarhandler, eller en arbejderfamilie, der forsøgte at supplere indkomsten ved at lade konen drive butik, eventuelt med hjælp fra de større børn uden for skoletiden. Endelig forsøgte mange arbejdere sig med at drive butik i krisetider, hvor det var svært at få arbejde.

Hård konkurrence blandt de handlende

De mange handlende, der havde etableret små detailbutikker med beskedne vareudbud i simple lokaler, skabte stor konkurrence om kunderne. Men konkurrencen kom i første omgang ikke til at gå på prisen, fordi de handlende var klar over, at hvis de sænkede prisen, ville de andre også gøre det, og ingen af de små handlende kunne klare nedgang i indtægten. Der var altså en fornuftsmæssig erkendelse af, at dette ville skade hele handelsstanden.

Konkurrencen kom derfor til at gå på services såsom udbringning af varer, størrelse af vareudbuddet med videre. Resultatet var på sigt det samme, at de små butikker efterhånden forsvandt, og kun de finere og driftigere butikker overlevede.

Litteratur

J.L. Østergaard Christensen: "Ekspedient og købmand", i Axel Steensberg (red) *Dagligliv i Danmark – bylivets goder til alle 1870-1964* bd. 7, Haslev 1982.

Vagn Dybdal: *Det nye samfund på vej 1871-1913. Dansk socialhistorie* bd. 5, Viborg 1982.

Funktionærer på Landsudstillingen

Landsudstillingen havde et væld af forskellige funktionærer, der skulle få udstillingen til at forløbe glat. De mest fremtrædende var vagtpersonalet, der sørgede for, at alt gik forsvarligt for sig. De var effektive og der var ingen bataljer af betydning på udstillingen.

Landsudstillingens funktionærer

Bag kulisserne arbejdede der mange funktionærer for at få udstillingen til at forløbe smertefrit: Bogholdere, assistenter og kontorfolk arbejdede i det skjulte, mens det mere synlige vagtmandskab tog sig af udstillingspladsen. Vagtmandskab bestod af op mod 70 opsynsmænd og kontrollører. De var alle klædt i hvide eller sorte bukser afhængigt af vejret, røde frakker og hvide stanleyhjelme. Herudover var der i administrationsbygningen posteret et antal politibetjente og opdagere, der kunne træde til i tilspidsede situationer, hvor opsynsmændene ikke var tilstrækkelige.

Politiet i funktion

Det var ikke, fordi politiet havde så meget at tage sig til, for i hovedsagen opførte gæsterne sig anstændigt og interesseret. På pinsedag, der var en af de store dage, lød politirapporten således på, at to berusede slagtere blev udvist fra udstillingen, ni stykker hittegods – alle damebrugsgenstande – blev indleveret, et fotografiapparat blev inddraget fra en fotograf, der nægtede at acceptere fotograferingsforbuddet, og fire blev taget i at hoppe over plankeværket uden billet! I det hele taget var det alvorligste problem for Landsudstillingens politimandskab at forhindre folk i at springe over plankeværket. De, der blev taget i det, blev taget i forvaring af politiet, hvorefter de såkaldte ”plankeværksryttere” fik en bøde på 20 kroner.

Opsynsmændene i funktion

Kontrollørerne sad i billetlugerne ved indgangene, hvor de sørgede for, at udstillingens knap 700.000 gæster – heraf 20.000 abonnementskort – løste billet. De allestedsnærværende opsynsmænd gik rundt og så til, at alt gik rigtigt for sig, og at der ikke blev stjålet fra udstillingerne. Samtidig kunne de være behjælpelige med informationer om udstillingens indretning. En af de større sager for opsynet bestod i at holde øje med byens børn. Således havde nogle småfyrer for eksempel fået den idé at samle brochurer fra udstillingen og danne et lille bibliotek af dem. Det måtte forhindres af opsynet, da det naturligvis ikke var dette, udstillerne havde forestillet sig, deres dyrt producerede tryksager skulle bruges til.

Litteratur

”Fra den Hvide By og dens opland” i *Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 1. juni, 5.-6. juni, 8. juni, 3. juli 1909.

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Johan Bender: *Hurra for Århus. Landsudstillingen 1909 - vejene til og sporene fra*, Aalborg 2008.

Funktionærer i byerne

Funktionærene var på mange måder en ny gruppe i byerne. De arbejdede typisk med at administrere den voksende offentlige service. De adskilte sig fra andre dele af industribyens befolkning ved, at de ikke arbejdede direkte med produktionen, men administrerede den, samtidig med at de var afhængige af industriens produkter.

Funktionærer – en ny gruppe på arbejdsmarkedet

Det stigende antal services, som det offentlige udbød, skabte behov for en meget større administration, og derfor blev der ansat mange såkaldte bestillingsmænd, senere kaldet funktionærer, i kommunerne. De adskilte sig fra embedsmændene ved, at de ofte ikke havde nogen uddannelse, men blev oplært på jobbet.

Det var især inden for det stærkt ekspanderende postvæsen og jernbanevæsen, at der blev ansat mange funktionærer. Inden for postvæsenet blev antallet af medarbejdere tidoblet mellem 1860'erne og 1909. Det skyldtes især, at postmængderne var steget, så der var behov for mange flere postbude. Derudover talte funktionærgruppen funktioner som politibetjente, toldbetjente, pedeller, lokomotivpersonale, kontrollører og underofficerer.

En helt ny socialgruppe

Funktionærene kom hovedsageligt fra arbejderklassen og de lavere håndværkslag eller havde været selvstændige landbrugere, og de fleste fik job i den stærkt voksende offentlige sektor. Deres levevilkår adskilte sig betydeligt fra folk, der var ansat i den private sektor, fordi de i den offentlige sektor nærmest var sikret job resten af deres levetid, hvor en ansættelse i det private var mere konjunkturfølsom og usikker. Politisk lå de tæt på arbejderklassen og mange tilsluttede sig Socialdemokratiet.

Der kom også flere funktionærer i det private erhvervsliv, fordi virksomhederne overordnet set blev større, og deres administration voksede. Det ændrede også funktionærrollen fra ofte at have været en uddannelsesstilling, der efter lang tro tjeneste førte til lederstillinger, til at være en livslang beskæftigelse som underordnet.

Funktionærer i byerne

Fremvæksten af funktionærgruppen medførte en mere glidende overgang i socialstrukturen, hvor de både økonomisk og kulturelt lå mellem arbejderklassen og borgerskabet. Funktionærene blev således sammen med blandt andet håndværksmestre og detailhandlende grundstammen i den fremvoksende middelklasse, der var karakteristisk som forbrugere af industribyens produkter.

Litteratur

Jørgen Fink: "Middelklassen", i Sidsel Eriksen m.fl. (red.): *Socialhistorie og samfundsforandring*, Århus 1984.

Vagn Dybdahl: *Det nye samfund på vej 1871-1913. Dansk socialhistorie* bd. 5, Viborg 1982.

Udlændinge på Landsudstillingen

Der kom en del udenlandske turister på Landsudstillingen, men de mest spektakulære udlændinge var en afrikansk stamme på 65 medlemmer, der blev vist frem i Folkeparken mod betaling.

Afrikanere på udstilling

Som en del af løjterne i udstillingens Folkepark havde man fået indskrevet en såkaldt abessinerkaravane bestående af 65 afrikanere i alle aldre fra Abessinien – det nuværende Etiopien. Abessinerne var installeret i en ”naturtro” landsby med stråhytter, palmer og levende ild. Tilskuerne kunne komme ind i landsbyen mod at betale entre på 10 øre – det kostede en krone at komme ind på hovedpladsen.

Aktiviteter i landsbyen

I abessinerne landsby blev det fremvist, hvordan børnene blev undervist i koranlæsning af en gammel mullah i den lille skole. Der kunne købes tykke pandekager, som kvinderne tilberedte over åben ild. Eller man kunne ved betaling af yderligere 50 øre se de unge krigere boltre sig i voldsom krigsleg med spyd og skjolde. Højdepunktet var at komme ind i høvding Mussas hytte og se hans koner danse, hvilket ifølge muslimsk skik ellers kun tilkom høvdingen selv. Denne service skulle man naturligvis også erlægge en ekstra betaling for.

Abessinerne frøs frygteligt i deres tynde hvide gevandter i den kolde sommer i år 1909, hvorfor man da også ofte kunne se dem tage sporvognen ind til Århus for at forsyne sig med blandt andet uldtrøjer.

Abessinerne og århusianerne

Abessinerne var en elsket og velbesøgt attraktion, som mange århusianere på nærmest venskabelig vis ofte frekventerede, og i Landsudstillingens officielle avis omtaltes de ofte som ”Vores brune Venner”. Tilskuerne morede sig med at snakke med de abessinere, der kunne tale lidt engelsk og tysk. I det hele taget var det forunderligt at se de eksotiske fremmede, ”hvis chokoladefarvede medlemmer i pudsighed kan tåle sammenligning med beboerne i abehuset i zoologisk have”, som Politiken beskrev dem.

En særlig interesse udviste damerne for de unge, mørke mænd, der i flere tilfælde nærmest med magt måtte gøre sig fri af damernes omklamring. Det var især kvinder fra byens borgerskab, der frekventerede abessinerlandsbyen, og der gik i mange år rygter om, at resultatet skulle være blevet op til flere mulatbørn.

”Civiliserede” udlændinge

Landsudstillingen tiltrak også en del udlændinge som besøgende, den mest markante begivenhed var fejringen af USA’s uafhængighedsdag, hvor 1200 dansk-amerikanere kom sejlene til udstillingen. Derudover tiltrak den turister fra især Tyskland, hvor Landsudstillingen ofte blev omtalt i pressen.

Litteratur

”Abessinerne Landsby”, *Kristeligt Dagblad* 14. juni 1909.

”Erotisk Kuller hos Damerne”, *Demokraten*, 11. august 1909.

Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad, 23. maj og 11. juni 1909.

Morsø Socialdemokrat, 24. maj.

Udlændinge i byerne

Byerne har altid tiltrukket udlændinge, der af forskellige årsager har søgt deres lykke der. Omkring år 1900 var der en større indvandring af svenske fremmedarbejdere. Derudover har der været et gammelt jødisk samfund i byerne. Det mest fremmedartede indtryk var, når der kom gæster fra de danske kolonier.

Fremmedarbejdere

Omkring år 1900 var der 16.000 svenske fremmedarbejdere i København. De var fortrinsvist beskæftiget inden for anlægsbranchen, hvor de udførte hårdt, ufaglært arbejde, desuden arbejdede mange svenske kvinder som tyende i københavnske husholdninger. Svenske fremmedarbejdere udgjorde det laveste lag af arbejdsstyrken og virkede i mange tilfælde som løntrykkere og strejkebrydere, og de var derfor ofte stærkt upopulære blandt de organiserede arbejdere. Der var også en del faglærte arbejdere fra Sverige og især Tyskland, der tog arbejde i den fremvoksende industri. De af dem, der havde erfaringer fra industrier, hvor udlandet havde en konkurrencemæssig fordel, var meget populære blandt arbejdsgiverne, da de kunne bidrage med nye kundskaber.

De jødiske samfund

Helt tilbage fra middelalderen har der eksisteret et jødisk samfund i Danmark. Omkring år 1900 talte det knap 4000 medlemmer, der hovedsageligt boede i København og Fredericia, men på grund af jødeforfølgelsen i Rusland og Polen i starten af 1900-tallet indvandrede et tilsvarende antal jøder især til København. Jøderne var traditionelt beskæftiget inden for håndværk, handel og vekselerervirksomhed. Som gruppe havde de været relativt isoleret, men omkring århundredeskiftet åbnede de mere op og giftede sig blandt andet med ikke-jøder.

Folk fra kolonierne

Siden midten af 1700-tallet havde Danmark haft kolonier rundt omkring i verden. Undertiden kom nogle af indbyggerne fra kolonierne til Danmark, hvilket vakte stor ståhej, fordi de fleste danskere aldrig havde set mennesker, der ikke var hvide. Mest omtalt er negeren Victor Cornelins, der som syvårig kom til Danmark i 1905, hvor han først blev vist frem i et bur på en koloniudstilling i Tivoli. Herefter uddannede man ham til skolelærer for at sende ham tilbage til de Vestindiske Øer som underviser i dansk kultur. Da øerne blev solgt i 1917, blev Cornelins i Danmark og blev senere skoleinspektør i Nakskov. Overalt hvor han kom frem, vakte han stor opsigt med sin sorte hud og vindende væsen, og for mange vedblev han helt op i 1960'erne at være den første sorte mand, de havde set.

Litteratur

Bent Østergaard: *Indvandrere i Danmarks historie*, Odense 2007.

Victor Cornelins: *Fra St. Croix til Nakskov: et livs eventyr fortalt af V. Cornelins*, Fredericia 1977.

Landsudstillingens mænd

Mændene bag Landsudstillingen hørte blandt Århus' spidser. De var glødende tilhængere af ideen om en stor udstilling, fordi de herved ville promovere deres by, deres forretning og sig selv. Foregangsmændene kom både fra det private erhvervsliv og fra alle fløje i byrådet.

Foregangsmændene

Ideen til at holde en Landudstilling i Århus opstod hos formanden for Aarhus Haandværkerforening, kunstsmedemester I.M.C. Larsen. Troen på fremskridtet, de gode økonomiske tider og byens eksplosive vækst fik efterhånden flere til at tilslutte sig ideen. Da én af byens store mænd, formand for Kontorristforeningen, grosserer Christian Filtenborg, sluttede sig til, fik ideen for alvor medvind.

I sommeren 1906 blev byens spidser og forskellige lokale erhvervsorganisationer indkaldt til et forberedende møde. Mødet var velbesøgt, og det blev enstemmigt besluttet, at målet var at afholde en udstilling for hele landet i Århus. Hertil blev der nedsat et forretningsudvalg på 19 personer, der blev styrende for hele projektet.

Bystyret slutter op

Som formand for forretningsudvalget og senere som præsident for selve udstillingen valgtes den kongeligt udnævnte borgmester E.C.L. Drechsel. Hans store organisatoriske talent og evne til at rejse penge til udstillingens gennemførelse både fra Indenrigsministeriet, kommunen og byens borgere var med til at sikre udstillingens gennemførelse.

Også tre af byens socialdemokratiske byrådsmedlemmer, kommunelærer Moustén, forretningsfører Jacob Jensen og redaktør Harald Jensen, var medlemmer af Landsudstillingens forretningsudvalg, hvilket viser, at hele byen sluttede op om udstillingen. Det viser også, at markedsføringen af Århus var lige så vigtigt for alle parter som borgerskabets personlige økonomiske interesser i en udstilling.

De store erhvervsmænd og Landsudstillingen

Århus' absolutte sværvægtede fra det private erhvervsliv sluttede også op om udstillingen. Blandt de fremmeste foregangsmænd var som nævnt Christian Filtenborg, der virkede som kasserer for hele udstillingen, men også som den absolut største private bidragsyder. Endvidere var de to ejere af Frichs Fabrikker, der var en af byens vigtigste virksomheder, John Wied og Hilmar Vestesen, dybt involverede i udstillingen. Vestesen blandt andet som ansvarlig for udstillingens maskiner. Hertil kommer bankdirektør Nørgaard fra Privatbanken, der også spillede en betydelig rolle for at få rejst penge til udstillingen.

Litteratur

”Landsudstillingens Mænd – en historisk Oversigt” *Aarhus Stiftstidende*, 18. maj 1909.

”Landsudstillingens Mænd”, *Demokraten*, 18. maj 1909.

Ib Gejl (red): *Byens borgere 1165-2000*, Århus 2000.

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Byernes mænd

Byerne blev ledet af et byråd, der ofte bestod af nogle af byens rigeste mænd. Kvinder og mindre skatteydere fik først stemmeret i 1908. Byrådet blev ledet af en kongeligt udvalgt borgmester. I slutningen af 1800-tallet fik byrådene mere magt og flere administrative opgaver.

Byrådet bestod af de rigeste mænd

Byernes politiske liv udgjordes hovedsageligt af rige købmænd og grosserer, der sluttede sig til partiet Højre – fra 1915 kaldet Det Konservative Folkeparti. Gennem byernes demokratiske institutioner søgte de især indflydelse på byernes udvikling til gavn for erhvervslivet.

Byernes borgmestre var udpeget af kongen og fungerede som formand for byrådet. I mange mindre byer var borgmesteren tillige både dommer og politimester. Borgmestrene var en socialt lukket og privilegeret gruppe. De fleste borgmestre var sønner af embedsmænd og officerer.

Byernes demokrati

Byrådene bestod af syv til 19 personer afhængigt af byens vedtægt. Medlemmerne skulle godkendes af Indenrigsministeriet. Kun mænd, der betalte skat, havde deres egen husstand, var uberygtede og over 25 år havde stemmeret. Endvidere blev et mindretal af byrådenes medlemmer valgt af de 20 procent højest beskattede borgere, sådan at disse havde større indflydelse end de andre mænd på sammensætningen af byrådet.

Med kommunaloven af 1908 skete en betydelig ændring af stemmeretten i kommunerne. Herefter havde alle skatteydere over 25 år ret til at stemme – også kvinderne. Byerne kunne selv fastsætte skattegrænsen for, hvor meget man skulle betale i skat for at have stemmeret. Den nye lov gjorde, at andelen af arbejdere i byrådene steg betydeligt, samt at enkelte kvinder blev valgt ind. Men generelt var der ikke den store interesse for kommunalvalgene, og valgdeltagelsen var kun på 13-15 procent af de stemmeberettigede.

Byrådenes opgaver

Byrådene i 1909 fulgte en lovgivning fra 1869. Den havde på mange måder skabt den moderne kommune. I 1869 var der blevet vedtaget en ny lov for reguleringen af byernes styre, som gav byrådene større indflydelse på byernes udvikling. Byrådene overtog en mængde opgaver, som hidtil havde været besørget af kongelige embedsmænd såsom fogeder og præster.

Byrådet skulle herefter helt stå for administrationen af fattigvæsenet, hvortil der blev udpeget en fattigforstander. Byrådet overtog også helt bestyrelsen af skolevæsenet, gennemførelsen af den nye skoletvang samt indstilling af lærere. Endvidere skulle byerne nedsætte en skolekommission, der skulle føre tilsyn med undervisningen og lærerne. Endelig skulle byrådene nedsætte en skatteligningskommission, der skulle beregne skatteligningen og fungere som klageinstans.

Litteratur

byhistorie.dk/kommuner: ”Købstædernes administration 1660-1970”

Vagn Dybdal: *Det nye samfund på vej 1871-1913. Dansk socialhistorie* bd. 5, Viborg 1982.

Arbejdere på Landsudstillingen

Opbygningen af Landsudstillingen var et enormt projekt, der krævede samarbejde og slid fra hundredvis af arbejdere. Samtidig var arbejderne selv som forbrugere en af udstillingens vigtigste målgrupper.

Landsudstillingen bygges

Opførelsen af Landsudstillingen blev påbegyndt i marts 1908, så udstillingen blev altså bygget på kun 13-14 måneder! Dette har krævet stort slid fra enormt mange arbejdere, og byggepladsen var en af byens største arbejdspladser på det tidspunkt. I vinteren 1909 var der alene ansat 60 opsynsmænd til at holde øje med, at alt gik rigtigt til. Mange arbejdere kom rejsende langvejs fra for at arbejde på udstillingen og drog videre, da den var færdig.

Arbejdet blev udført på vegne af mange forskellige arbejdsgivere, der hver især havde vundet licitationen for én eller flere bygninger. På trods af de mange arbejdsgivere og arbejdere var der kun ganske få stridigheder om betalingen, idet der var en stemning af, at Landsudstillingen i den grad ville begave alle, der var i berøring med den, at arbejdsgiverne gerne ville betale lidt ekstra for at undgå konflikt og holde den stramme tidsplan.

Arbejderne var udstillingens målgruppe

Ikke nok med at arbejderne byggede Landsudstillingen, de var også en vigtig målgruppe. I udstillingens haller bød fabrikanterne deres varer til skue, for at de almindelige arbejdere skulle blive fristet til at få behov for alskens moderne bekvemmeligheder. Derudover kunne arbejderne forundres over udstillingens skønhed, eller de kunne forlystes i Folkeparken, men det har været en dyr fornøjelse for mange arbejderes små budgetter.

Arbejdernes eget bidrag til Landsudstillingen bestod i Bryggeriet Stjernens pavillon på Strandvejen, hvor man kunne nyde en Stjernepilsner og en pølse med udsigt til den vide Århus Bugt. Bryggeriet Stjernen var oprettet i 1902 af arbejderbevægelsen efter en strategi om, at arbejderne lige så godt kunne drikke bevægelsens egen øl og derved selv få del i overskuddet.

Arbejdskonflikter på Landsudstillingen

Mens nogen blev forundret og forlystet, måtte andre arbejde for at få Landsudstillingen til at køre. Dette gjaldt blandt andre de mange tjenere på udstillingens beværtninger. I juni beklagede nogle københavnske tjenere fra Hovedrestauranten sig over, at de selv skulle betale deres indgangskort samt vaske glas op. Herefter overfusede de restaurantens gæster, forlod deres arbejde og satte sig over og drak på Folkerestauranten, hvor de håned tjenerne. Uromagerne blev herefter fyret.

Litteratur

Erhvervsarkivet, NIHA Acc.nr. 620 og 1198.

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Johan Bender: *Hurra for Århus – Landsudstillingen 1909 – vejene til og sporene fra*, Aalborg 2008.

'Kelnernes Strejke' *Aarhus Amtstidende* 6. juni 1909.

Lars K. Christensen, Søren Kolstrup og Anette Eklund Hansen (red.): *Arbejdernes historie i Danmark 1800-2000*, Viborg 2007.

'To Strejker, som blev afværgede', *Aarhus Amtstidende* 4. juni 1909.

Arbejdere i byerne

Arbejderklassen voksede frem i sidste halvdel af 1800-tallet. Den bestod af håndværkersvende, der var presset ud i lønarbejde, samt folk, der vandrede fra land til by for at finde arbejde i de nye fabrikker. Arbejdernes løn var lav og arbejdstiden lang, men vilkårene blev bedre, da arbejderne sluttede sig sammen i arbejderbevægelsen.

Fra svend til lønarbejder

Op gennem 1800-tallet voksede håndværksvirksomhederne, og antallet af håndværkersvende steg også, så de ikke længere kunne have nogen realistiske forventning om at overtage værkstedet og blive mestre, som det tidligere havde været sædvane. De måtte indstille sig på en tilværelse som lønarbejdere uden forventning om at kunne overskride grænsen mellem arbejdsgiver og arbejdstager. Dette er kernen i definitionen af arbejderklassen.

Vandring fra land til by

Industrialiseringen af byerne samt et fødselsoverskud på landet fik mange mennesker til at flytte til byerne for at finde arbejde, og byerne voksede derfor hastigt i sidste halvdel af 1800-tallet. Industrien havde forenklet produktionsprocessen så meget, at det ikke krævede nogen faglig uddannelse at indgå i produktionen, det var nok med en kortere oplæringsperiode.

Arbejdere i parti og fagforening

For de nye arbejdere var arbejdstiderne lange og lønnen lav. I 1871 begyndte arbejderne at organisere sig for at forbedre deres økonomiske og sociale vilkår. Bevægelsen havde to kamppladser, der gensidigt støttede hinanden. For det første opbyggede de Socialdemokratiet, der skulle varetage arbejdernes politiske interesser i Folketing og kommunalbestyrelser. For det andet opbyggede de fagforeninger, hvor arbejderne ved at stå sammen skulle tilkæmpe sig en større del af arbejdsgivernes overskud og sikre bedre arbejdsforhold. Arbejderbevægelsen blev mødt af hård modstand fra arbejdsgiverne, men i 1899 indgik parterne det såkaldte Septemberforlig, der sikrede gensidige aftaler på arbejdsmarkedet. Det betød, at arbejdsgiverne accepterede fagforeningerne, som til gengæld accepterede, at arbejdsgiverne bestemte over produktionen.

Ændring af bybilledet

Bybilledet blev domineret af flokke af arbejdere, der på cykel eller med sporvogn var på vej til arbejde på de store fabrikker. I byernes udkant skød den ene boligkarré op efter den anden, hvor den nye arbejderklasse slog sig ned. Arbejderbevægelsens voksende selvsikkerhed kom også til udtryk i gadebilledet, ved at de byggede egne huse til fagforeningskontorer, mødelokaler og bevægelsens presse. Ligeledes blev demonstrationsoptog på 1. maj, på Grundlovsdag og under konflikter med arbejdsgiverne et nyt, farverigt indslag i byens liv.

Litteratur

Jens Toftgaard Jensen: *Kampen om København*, København 2008.

Lars K. Christensen, Søren Kolstrup og Anette Eklund Hansen (red.): *Arbejdernes historie i Danmark 1800-2000*, Viborg 2007.

Borgerskabet og Landsudstillingen

Borgerskabet fejrede sig selv på Landsudstillingen. Det var det bedre borgerskab, der havde organiseret og planlagt udstillingen, der var én stor reklame for de varer og maskiner, de fremstillede og solgte. Kulturelt afspejlede udstillingen også borgerskabets kultur domineret af kunst, restaurationer og promenader.

Borgerskabet udstiller

Med Landsudstillingen udstillede borgerskabets sin egen succes. Udstillingen dokumenterede dets driftighed inden for fremstillingssektoren og teknologien, således var hele udstillingens kerne én stor reklame for de varer, som var fremstillet på borgerskabets værksteder og fabrikker. Smagfuldt udstillet i arkitekttegnede omgivelser, skulle menigmand fristes til at købe det sidste nye fra de udstillende borgers forretninger.

Her ses ændringen i samfundets højere lag. Samfundsmæssig prestige havde tidligere hovedsageligt været knyttet til dannelsesborgerskabet, embedsværket og militæret, men nu trådte ejerne af fremstillingsindustrien frem som morgendagens mænd.

Borgerskabet bag Landsudstillingen

Det var Århus' borgerlige lag, der tog initiativet til at lave en Landsudstilling. Ideen kom fra kunstsmedemester I.M.C. Larsen omkring år 1900, han fik hurtigt alle større handels-, industri- og arbejdsgiverforeninger i byen til at slutte op om ideen. I spidsen for hele udstillingen stod den kongevalgte borgmester Dreschel, og ca. 10 % af udstillingens udgifter blev betalt af lokale fabrikker og forretningsdrivende.

Årsagen til, at de borgerlige lag sluttede så talstærkt op om udstillingen, var, at de gerne ville have promoveret Århus som den vigtigste by uden for København, hvilket forventeligt ville give dem selv større handelsmuligheder.

Borgerkultur på Landsudstillingen

Hele Landsudstillingens kulturelle udtryk var som et spejlbillede på borgerskabets kultur. Centralt placeret var den fornemme og dyre hovedrestaurant, hvor de velstillede kunne nyde en anretning, hvorefter de kunne spadserer ned ad promenaden langs Strandvejen eller besøge det nærliggende kunstmuseum. I kontrast hertil var det fjernest liggende hjørne indrettet som "Folkepark" med karruseller og gøgl, her lå også den betydeligt billigere "Folkerestaurant." I et andet hjørne havde en flok godhjertede københavnske stjernearkitekter indrettet en mønster "Stationsby", hvor almuen kunne se, hvorledes de burde indrette sig smukt og stilfuldt.

Litteratur

Erhvervsarkivet, NIHA Acc.nr. 2056.

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Borgerskabet i byerne

Borgerskabet var den politisk og økonomisk mest betydende gruppe i byerne, de gjorde deres indflydelse gældende i byråd og arbejdsgiverforeninger. Omkring år 1900 blev borgerskabet mere sammensat, da nye grupper så som fabrikanter og direktører gjorde deres indtog i gruppen. Herved blev borgerskabets økonomiske indflydelse større.

Det traditionelle borgerskab udvides

Op gennem enevælden bestod byernes øvre lag af offentlige embedsmænd og storkøbmænd. Det var en relativt lukket og selvrekrutterende gruppe med tendens til indgiftning. Men omkring år 1900 ændrede gruppen karakter, fordi der kom flere ansvarsområder i den offentlige administration så som kloakering, vand- og gasnet, hvilket udvidede og professionaliserede embedsstanden.

Det nye borgerskab

Ligeledes medførte industrialiseringen store ændringer i borgerskabets sammensætning, fordi fabrikanter, der ofte var groet ud af håndværksbedrifter om ikke kulturelt så i høj grad økonomisk, efterhånden indgik i byernes indflydelsesrige lag. Ligeledes kom en ny gruppe af veluddannede ingeniører og jurister til at beklæde direktørposter i industri og bankvæsen, hvorved de også blev en del af byernes ledende lag. Disse nye grupper bidrog til at opløse borgerskabets eksklusivitet, men ikke dets betydning.

Borgerskabets organisationer

Borgerskabets indflydelse på byernes udvikling var på det politiske område varetaget af det konservative parti Højre, der stod stærkt i de fleste byråd sammen med den kongeligt udnævnte borgmester, der ofte var rekrutteret i borgerskabet. Indtil valgreforment i 1908 havde borgerskabet politisk været begunstiget af valgreglerne, hvor kun formuende mænd havde stemmeret, men idet kvinder og i nogen grad også de uformuende herefter fik stemmeret, blev borgerskabets indflydelse og mandattal i byrådene stærkt begrænset. I nogle bykommuner fik Socialdemokratiet ligefrem flertal.

På det økonomiske område samlede borgerskabet kræfterne i arbejdsgiverforeningerne, der skulle matche udfordringen fra en selvsikker, velorganiseret arbejderbevægelse, ved i fællesskab at holde arbejderens lønninger og rettigheder nede.

Borgerkultur

Borgerskabet havde råd til at dyrke de skønne kunster, deres børn og fruer læste litteratur og musicerede, mens herrerne drak cognac, røg cigarer og læste aviser i private cirkler. Om søndagen gik man på visit hos ligestillede eller promenerede i sit fine tøj på hovedgaden eller langs strandpromenaden.

Litteratur

Erik Strange Petersen: ”Den økonomiske og sociale udvikling - 1848-1914”, i *Danmarkshistorien i grundtræk*, Århus 2000.

Ole Hyldtoft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, Gylling 1999.

Vagn Dybdal: *Det nye samfund på vej 1871-1913. Dansk socialhistorie* bd. 5, København 1984.

Kvinder og børn på Landsudstillingen

Kvindernes oplevelse af Landsudstillingen varierede efter deres position i samfundet, således fik århusianske husmødre og tjenestefolk ekstra travlt med at indkvartere og opvarte gæster, mens borgerkvinderne underholdt sig med de eksotisk pirrende abessinere. Der var ingen aktiviteter specielt rettet mod børn, de måtte fornøje sig med det almindelige gøgl.

Borgerkvinderne

Borgerkvindernes interesse på Landsudstillingen samlede sig særligt om Abessinierlandsbyen, hvor 70 afrikanere i alle aldre boede og arbejdede i deres stråhytter. Begejstringen gjaldt særligt de unge mænd, hvis eksotiske maskulinitet var så tiltrækkende, at man efter sigende skulle fjerne flere kvinder med magt, når udstillingen lukkede om aftenen klokken 23.30. Ligeledes løb flere kvinder grædende hen ad perronen efter toget, da stammen forlod Århus.

Husmoderen

Landsudstillingen var et stort tilløbsstykke, folk kom fra hele landet, og for de der havde familie eller forretningsforbindelser i Århus, var det billigt og bekvemt at indlogere sig der. Et sådant besøg kunne være en stor opgave for husmoderen, særligt i de mindre bemidlede husstande. Hun måtte så se til at strække husholdningsbudgettet til at opvarte dem på en præsentabel måde.

På selve udstillingen kunne husmødrene blandt andet se de sidste nye elektriske hjælpemidler så som strygejern, støvsuger og kogleplader, der, hvis husstanden havde råd til dem og til elregningen, ville lette husmoderens arbejde gevaldigt. Endvidere var der udstillet alskens kunstfærdigt husgeråd i Industrihallen.

Tjenestepiger

Særligt tjenestepigerne fik ekstra arbejde ud af alle de visitter, der var i århusborgernes hjem under Landsudstillingen, men det var de færreste af disse, der havde råd til at deltage i løjerne. En gennemsnitlig tjenestepige fik omkring 15 til 20 kroner i månedsløn, mens et abonnementskort til udstillingen kostede 10 kroner. Fra udstillingens dagblad lød derfor en opfordring til at forære et abonnementskort til sine tjenestepiger. I mandedominerede fag var problemet mindre, fordi lønnen var højere.

Børn

Der var kun ganske få ting på udstillingen, der var rettet mod børn. Det var for eksempel udstillinger af sløjdarbejder og tegninger lavet på forskellige skoler, men de var udstillet for at blive vist frem for de voksne. Lidt adspredelse kunne børnene finde i Folkeparkens forlystelser, der dog også var mest rettet mod de voksne.

Litteratur

'Det gode Eksempel', *Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, d. 26. maj 1909. Erhvervsarkivet, NIHA, Acc.nr. 2056.

'Hensyn', *Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, d. 26. maj 1909.

Kvinder og børn i byerne

Teknologiske forbedringer mindskede omfanget af kvinders og børns huslige arbejde, samtidig var der behov for flere ufaglærte arbejdere i industrien. Derfor kunne flere kvinder og børn komme ud på arbejdsmarkedet. Kvindernes nye rolle i samfundet var med til at give dem flere rettigheder.

Husmoderrollen

Endnu omkring år 1900 var de fleste kvinder hjemmegående. Her passede de huset, opdrog børnene og opvartede husbonden og arbejdet foregik adskilt fra samfundets øvrige produktion. Men industrialiseringen ændrede husarbejdet betydeligt, idet indlagt vand, gas og siden elektricitet gjorde arbejdet lettere. Færdigproducerede føde- og forbrugsvarer erstattede til dels baging, syltning etc. Disse forhold gav undertiden husmoderen tid til at sy for tekstilfabrikanter, hvorved hun bidrog til både den samfundsmæssige produktion og familiens økonomi. Ulempen var, at arbejdsdagen blev ved med at være lige så lang, som den altid havde været.

Lønarbejde

Industrialiseringen gav kvinderne nye muligheder for at tage lønarbejde på fabrikkerne, særligt inden for tekstil- samt nærings og nydelsesmiddelindustrien. Arbejdstiden var ti timer seks dage om ugen. Om søndagen havde man fri, hvilket trods alt gav en kortere arbejdstid, end en tjenestepige typisk havde. Lønnen var cirka to tredjedele af mændenes i samme branche.

Mange unge piger foretrak at arbejde på fabrik frem for som tjenestefolk i borgerskabets husholdninger, fordi lønnen var højere, og de derved slap for at være underlagt deres herskabers kontrol.

Kvindefrigørelse

I slutningen af 1800-tallet blev der dannet flere kvindeorganisationer, der talte for ligestilling af rettigheder mellem mænd og kvinder. I samme periode fik kvinderne ret til at drive selvstændige erhverv og tage uddannelse, og indenfor det privatøkonomiske fik de også ligestilling i form af den såkaldte formueretslige ligestilling med manden. Det politiske pres fra kvindeorganisationerne førte til, at kvinderne fik stemmeret ved kommunalvalg i 1907, og ved valget i 1908 blev 127 kvinder valgt ind i kommunalbestyrelserne.

Børn

Børnene spillede både en rolle i familiens økonomi og i samfundsøkonomien. I familierne var de en uundværlig arbejdskraft i de daglige gøremål, og mange børn arbejdede i industrien eller som bude. Med fabrikslovene fra 1901 blev det dog forbudt børn under 12 år at arbejde i industrien, og arbejdstiden blev fastsat til max 6 timer.

Ud over arbejde og pligter i familien skulle børnene gå i skole. I de offentlige skoler, hvor de mindre bemidlede familiers børn gik, var skolegangen kun halvdags, så de kunne nå deres arbejdspligter. Den korte skolegang fastholdt mange børn i underklassen. Børnenes liv var, for de flestes vedkommende, hårdt og præget af arbejde, omkring 1900 havde kun hvert fjerde barn prøvet at købe legetøj.

Litteratur

Anne Margrete Berg, Lis Frost og Anne Olsen (red.): *Kvindfolk* bd. 2, København 1984.

Lars K. Christensen, Søren Kolstrup og Anette Eklund Hansen (red.): *Arbejdernes historie i Danmark 1800-2000*, Viborg 2007.

Ruth Emerk m.fl.: *Kvinder i byen*, Ålborg 1982.

Begivenheder

Åbningen af Landsudstillingen

Landsudstillingen blev færdiggjort på godt og vel et år på trods af genvordigheder som ekstremt tidspres, ulykker og orkan. Åbningshøjtideligheden blev overværet af kongen. Der blev holdt taler og afsunget kantater, der fejrede troen på en strålende fremtid med industriens og teknikkens hjælp, og besang Århus' fremtid som Jyllands hovedstad.

Færdig i sidste øjeblik

Det var en kraftanstrengelse at få Landsudstillingen færdig til åbningsdagen den 18. maj 1909 klokken 12. Alt syntes at modarbejde projektet: Mange udstillere meldte sig til i sidste øjeblik, så der måtte opføres endnu en udstillingshal – Søjlehallen. Udstillerne afleverede ikke deres udstillingsgenstande til tiden. Og på dagen før åbningen ramlede det hele sammen. Udstillingens dekorationsmaler Valdemar Andersen styrtede ned fra Triumfbuen og måtte indlægges på sygehuset, og vejret nærmede sig orkan. Vinduer blæste ind, terrænet blev oversvømmet og overalt flød emballage og byggerod.

Militæret blev udkommanderet til at rydde op på udstillingsterrænet. 3000 mennesker arbejdede i døgndrift for at få det hele færdigt. Og det blev færdigt. Dog måtte man lide den tort at lægge beskæmmende brædder ud til at træde på, så gæsterne kunne gå nogenlunde tørskoede rundt.

Kongen kommer og festlighederne begynder

Ligeledes var der spænding til det sidste, om kongen ville komme på trods af vejret. Men kongen kom, han var dog rejst med toget og indlogerede sig tidligt om morgenen på Kongeskibet, der lå i Århus Havn. Herfra blev hans landgang senere overværet af tusindvis af jublende tilskuere. Herefter fortsatte festlighederne i Landsudstillingens Solennitetssal med fest-kantate, åbningstale, banket med videre. Desuden fik kongen med følge en rundvisning på udstillingen, hvorefter de ”menige mennesker” blev lukket ind.

Fremskridtet og Århus i fokus

Åbningstalen blev holdt af Landsudstillingens præsident, Dreschel, borgmester i Århus. Talen fokuserede på de to vigtigste ting ved Landsudstillingen. For det første lovpriste han de teknologiske og kulturelle fremskridt de sidste 20 år, der fuldstændigt havde omformet menneskets livsgrundlag og gjort mulighederne uendelige.

For det andet hyldede han Århus som den eneste by uden for København, der kunne præstere den kraftanstrengelse, som det var at holde en udstilling af sådant format. Udstillingen cementerede således Århus' position som Jyllands hovedstad. Endelig formulere han det fromme ønske, at Århus burde have et universitet!

Litteratur

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Landsudstillingen 1909. udstillingens officielle Dagblad, 17.-19. maj 1909.

Fester i byerne

Byernes fester ændrede sig med industrialiseringen og urbaniseringen. Festerne ved de gamle højtider blev droppet ned og afholdt i mere private omgivelser, mens nye fællesskaber skabte grobund for nye fester.

Gamle fester ændres

Fra gammel tid havde det været tradition, at man inviterede sit geografiske og erhvervsmæssige netværk til livets store højtider. Festerne havde karakter af store drikkegilder, der blev afholdt i hjemmet. Men dette ændres i bykulturen omkring år 1900, hvor mærkedagene blev festligholdt for mere lukkede kredse i forsamlingshus eller på restauration.

Tidligere havde der for eksempel været tradition for at holde et ungdomsgilde for områdets unge i forbindelse med konfirmationen, eventuelt omkring juletid. Men fra cirka 1900 inviterede man nu venner og bekendte på selve dagen, i anledning af den unges indtræden i de voksnes rækker. Formålet var at vise, hvor overdådigt et gilde familien kunne bære. Ligeledes blev de store gravølsgilder, hvor deltagerne i god mening havde drukket tæt for at ære den afdøde, ofte droppet ned til et afdæmpet kaffearrangementer for familie og venner.

Foreningsfester

De løsslupne fester fik nye rammer omkring år 1900, nu var det ikke længere erhvervsfællesskaber så som lavene, der udgjorde festens rammer. Nye sociale fællesskaber i de folkelige foreninger afløste således ældre tiders fællesskaber, der byggede på et "tvunget" eller givet fællesskab, der var betinget af økonomiske eller geografiske netværk.

Folk mødtes i stigende grad i foreninger, der byggede på fælles interesser, og foreningerne fik en social funktion, der ofte overtog funktioner fra ældre netværk. I flere foreninger overtog det selskabelige liv med baller, skovture og banketter helt foreningernes øvrige aktiviteter så som foredrag, læsninger med videre. Foreningsfesterne lå ikke længere udelukkende på årets mærkedage, men når bestyrelse og medlemmer fandt det betimeligt, hvorfor de ofte blev annonceret gennem dagspressen. Desuden var der forskellige velgørende fester, som for eksempel børnehjælpsdagen, hvor der blev samlet ind til fattige børn.

1. maj fester

Et helt nyt indslag i byernes fester var 1. maj, arbejderne internationale kampdag, hvor arbejderbevægelsen mødtes i store demonstrationer for at vise sin talmæssige styrke og sætte sine politiske krav på dagsordenen. Det nye ved 1. maj festerne var, at her mødtes en befolkningsgruppe som en samlet klasse i et nyt fællesskab, som var groet ud af industrialiseringen.

Litteratur

Iørn Piø: "Folk fester" i Axel Steensberg (red.): *Velfærdssamfundet formes. Dagligliv i Danmark 1870-1964* bd. 7, Haslev 1982.

Johan Skjoldborg: "Landsby og Købstad", i Julius Clausen (red.): *Danmark i Fest og Glæde* bd. 5, København 1935.

Borgmestergården på Landsudstillingen

Landsudstillingens lokalhistoriske indslag bestod af Den gamle Borgmestergård. Gården var blevet hentet i Århus midtby. I Den gamle borgmestergård kunne de besøgende få et indtryk af, hvordan borgerne i Århus havde boet gennem tiderne.

Reddet fra nedrivning

Da man påbegyndte planlægningen af Landsudstillingen i 1907, blev man opmærksom på, at udstillingen manglede en passende bygning, der kunne danne rammen for en større lokalhistorisk udstilling. På samme tid blev en af Århus bys mest anselige købmandsgårde solgt til nedrivning. Landsudstillingens komite besluttede sig derfor for at erhverve gården og lade den opføre på Landsudstillingens terræn.

Bag ideen stod skolelærer og translator Peter Holm, der også sad i bestyrelsen for Århus Museums historiske afdeling. Tanken om at nedtage den store gård og flytte den til udstillingsterrænet blev fra flere kanter anset som vanvittig. Peter Holm fik dog ideen gennemtruffet, og gården blev nedtaget og genopført i løbet af sommeren 1908.

Fra Købmandsgård til Borgmestergård

Borgmestergården, Den Secherske Gård, var oprindeligt opført i 1597, hvor den havde fungeret som købmandsgård. Den lå i indre by i Århus på hjørnet af Immervad og Vestergade. Bygningen blev nedtaget og flyttet til Landsudstillingens udstillingsterræn, hvor den blev genopført mellem Maskinhallen og Landsudstillingens officielle hotel Skansen.

Navnet ”Den gamle borgmestergård” blev taget i brug, da flere af dens ejere gennem tiden havde været borgmestre i Århus. Borgmestergården blev en stor succes, idet 100.000 besøgende betalte 25 øre ekstra for at komme ind og se gården.

Borgmestergårdens indretning

Selve bygningen var af bindingsværk og bygget som et trefløjet anlæg. I bygningerne blev der ikke blot indrettet almindelige lokalhistoriske museumsrum, men også en række interiører, der i kronologisk rækkefølge viste *borgerlige* stuer fra forskellige perioder i tiden 1597-1850 i originale rum. Stuerne blev udstyret med det rette møblement med lån fra Århus Museum og Nationalmuseet samt fra private. Flytningen og genopførelsen havde været meget bekostelig, så Peter Holm fik flere af byens malermestre til at male de forskellige stuer uden vederlag. Hensigten med udstillingerne i Borgmestergården var at skabe en stemning i stuerne, så de besøgende kunne opleve forskellige borgerlige stemningsindtryk.

Litteratur

Gunnar Rasmussen: ”Fra Købmandsgård til Købstadsmuseum”, i Tappenstreggruppen:

Landsudstillingen 1909 Aarhus 1984, Århus 1984.

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

Thomas Bloch Ravn: *Den Gamle By – et vindue til historien*, København 2002.

Den Gamle By i Århus

Landsudstillingen medførte ikke kun en større opmærksomhed på byen Århus og dens omegn. Den blev også startskuddet til købstadmuseet Den Gamle By, hvis ophavsmand var den århusianske skolelærer og translator Peter Holm. På denne måde blev verdens første frilandsmuseum for bykultur og byhistorie skabt.

Peter Holms idé

Ideen til Den Gamle By opstod i 1907, da Peter Holm, der sad i bestyrelsen for Aarhus Museum hørte, at en gammel købmandsgård i Århus var solgt til nedrivning. Han fik den ide at flytte gården og benytte den som et lokalhistorisk indslag på Landsudstillingen to år senere. Selvom hans ide mødte megen kritik, lykkedes det Peter Holm af få gennemført flytningen. I 1908 blev gården nedtaget, og hver en sten blev registreret og flyttet til udstillingsterrænet. Her blev gården på baggrund af bygningsarkæologiske undersøgelser opført, som den havde set ud i 1597. Borgmestergården, som den blev kaldt på Landudstillingen, blev en stor succes, da 100.000 gæster betalte 25 øre ekstra for at komme ind.

Efter Landsudstillingen

Da Landsudstillingen var forbi, blev der nedsat en komite for Borgmestergårdens bevarelse. Århus Museum ville ikke have bygningen, men kommunen stillede en grund til rådighed. I 1913 kunne man så flytte gården til Botanisk Have i Århus. Borgmestergården havde på dette tidspunkt ligget i fire år på landsudstillingens terræn. Museet åbnede for publikum i 1914 under navnet ”Den gamle Borgmestergård” og med Peter Holm som museumsinspektør. Foruden denne renæssancegård bestod museet også af en havepavillon og af et 7-fags renæssancehus, alle fra Århus, samt et bulhus (et fuldtømret hus) fra Koldingegnen.

Købstadmuseet opstår

I 1923 lykkedes det Peter Holm og andre at redde en gammel bygning i Aalborg fra nedrivning. Bygningen blev nedtaget og transporteret til Århus. På denne måde trådte museet ud over de lokale rammer og over i den nationale. I forbindelse med Aalborggårdens redning definerede man i 1924 museets formål, så det omfattede alle danske købstæders borger- og næringsliv. Samme år ændrede man museets navn til Den Gamle By. I de følgende år, især i 1930'erne, kom der huse fra andre jyske byer samt Sjælland og Fyn til museet.

Museets ambitioner

Det var museets ambition at skildre alle sider af livet i de gamle købstæder og give gæsterne en helhedsoplevelse. Det skete ved at etablere handelsboder og boliginteriører, der blev indrettet i de forskellige historiske bygninger. Parallelt med dette udbyggede man igennem årene museet med specialsamlinger af sølvtøj, ovne, kirkeinventarer, ure, cykler, tekstiler, legetøj og mønter. Den Gamle By rummer i dag således landets største museumssamlinger uden for hovedstaden.

Litteratur

Ib Gejl: ”Kultur og fritid”, i Ib Gejl (red.): *Århus – byens historie 1870-1945* bd. 3, Århus 1998.
Thomas Bloch Ravn: *Den Gamle By – Et vindue til historien*, København 2002.

Dansk-amerikansk dag på Landsudstillingen

På USA's uafhængighedsdag den 4. juli afholdtes et stævne for danske udvandrere i USA, hvor 1200 savnede landsmænd var kommet fra USA for at besøge udstillingen. Højdepunktet var en hilsen fra den amerikanske præsident.

Forberedelserne til det store besøg

I Det dansk-amerikanske Selskab havde der længe været snak om at afholde et stort stævne for at mindes de udvandrede landsmænd og styrke båndene til venner og slægtninge på den anden side af Atlanten. I 1908 blev det besluttet at afholde det på Landsudstillingen på USA's uafhængighedsdag. Forberedelserne tog fart, de danske udvandrere opmuntredes til at tage hjem på besøg, danske honoratiores blev indbudt, festsange skrevet etc.

De indbudte honoratiores

Hovedgæsterne var kronprinseparret, der ofte boede på det nyopførte Marselisborg Slot – Prinseslottet – om sommeren. Derudover var flere spidser fra det danske udvandrer miljø i USA og den danske elite inviteret som gæster og talere. Blandt hovedtalerne var initiativtager til stævnet, præsidenten for Det dansk-amerikanske Selskab dr. Max Henius fra Chicago, forfatteren Georg Brandes, den amerikanske ambassadør M.F. Egan og den danske ambassadør i USA grev C. Moltke.

Afholdelsen af festlighederne

Festligheder startede, da oceandamperen C.F. Tietgen lagde til kaj, og de 1200 danske udvandrere fra Amerika blev modtaget af en folkemængde på over fem tusinde mennesker. En driftig århusiansk handlende havde købt 1000 amerikanske flag hjem, men de blev hurtigt udsolgt. Da dansk-amerikanerne ankom på udstillingen, kunne de frydes over et mægtigt amerikansk flag, der vejede over kunstbygningen – det samme der havde vejet over verdensudstillingen i St. Louis i 1904. Den officielle åbning startede klokken 10 med festtaler og afsyngning af en kantate af et kor på 100 personer samt solosang ved kongelig operasanger Helge Nissen. Under stormende bifald og ”three cheers” blev der oplæst en officiel hilsen til Landsudstillingen fra den amerikanske præsident, William H. Taft. Endvidere blev der oplæst en hilsen fra 10.000 dansk-amerikanere, der havde været forsamlet i Chicago i anledning af den danske grundlovs 60-årsdag. Festlighederne fortsatte hele dagen i Solenitetssalen.

Festlighedernes efterspil

Den dansk-amerikanske dag kom til at danne forlæg for de senere Rebild-fester på den amerikanske uafhængighedsdag i Rebild Bakker fra 1912. Her samledes dansk-amerikanere hvert år for at mindes det gamle fædreland og genopleve de fattige kår på den jyske hede, hvor mange udvandrere kom fra.

Litteratur

Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad, 3.-5. juli 1909.

Landsudstillingen Aarhus: ”Program for Amerika-dagen 4. juli 1909”, Århus 1909.

Rebildselskabets officielle hjemmeside: <http://www.rebildfesten.dk/>.

Udvandring fra byerne

Mange unge danske mænd udvandrede til Amerika i slutningen af 1800-tallet, fordi fremtidsudsigterne var håbløse. I udgangspunktet var det hovedsageligt folk fra landet, der udvandrede, men fra midten af 1880'erne kom flertallet fra de overfyldte, uhygiejniske byer, hvor de ikke kunne finde arbejde.

Befolkningspres og udvandring

Befolkningsstilvæksten i sidste halvdel af 1800-tallet og den udbredte fattigdom særligt blandt landboere fik mange til at søge til byerne i jagten på en bedre tilværelse, men mange blev skuffede. Herpå startede en betydelig udvandringsbølge, hvor folk forlod deres gamle fædreland i håbet om arbejde, jord og en bedre fremtid i et nyt land.

Udvandringen til Amerika kom rigtigt i gang omkring 1870, hvor den amerikanske borgerkrig lige var afsluttet, der var åbnet hurtige og billige dampskibsruiter, og åbningen af den amerikanske jernbane tværs over kontinentet gjorde det lettere at trænge ind i landet.

Udvandringens konjunkturer

Folk, der drømte om at udvandre, har været velorienterede om både danske og amerikanske forhold, således fulgte udvandringen både de danske og amerikanske konjunkturer. Udvandringen var stærkest, når den danske økonomi var svag og arbejdsløsheden høj, mens den amerikanske økonomi var i fremgang. Dette gjaldt for eksempel for årene omkring 1880, 1890 og omkring år 1900, hvor udvandringen var særlig stærk.

I mange danske havne var der en hel udvandringsindustri, hvor agenter og skibsredere arrangerede rejsen over Atlanten, og hvor atter andre agenter tog imod udvandrerne i New York og hjalp dem videre ind i landet.

Udvandrerne

I starten var det hovedsageligt folk fra landet, der udvandrede, men fra midten af 1880'erne blev folk med byerhverv dominerende blandt udvandrerne. I alt var der omtrent 300.000 danskere, der udvandrede til USA, Australien og andre oversøiske destinationer, heraf tog ni ud af ti til USA. Hovedparten af udvandrerne var enlige mænd i tyverne, og det var kun omkring en tredjedel, der rejste sammen med andre familiemedlemmer. De danske udvandrere slog sig hovedsageligt ned i de amerikanske præriestater Iowa, Wisconsin, Minnesota, Nebraska samt byen Chicago.

Under den store krise i 1870erne opfordrede den danske arbejderbevægelse mange arbejdere til at tage til USA for derved at nedbringe arbejdsløsheden og opstarte en socialistisk mønsterkoloni i USA, men det blev ved opfordringen.

Litteratur

Dansk udvandring 1868 – 1904: <http://www.historisk-samfund-bornholm.dk/default.asp?m=23&a=109>.

Kristian Hvidt: *Flugten til Amerika eller drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914*, Århus 1971.

Lars K. Christensen, Søren Kolstrup og Anette Eklund Hansen (red.): *Arbejdernes historie i Danmark 1800-2000*, Viborg 2007.

Lotteri på Landsudstillingen

Der var rig mulighed for de besøgende for at spendere deres penge under Landsudstillingen. Mange forsøgte lykken i Landsudstillingens lotteri og Folkeparkens tombolaer i håbet om at vinde nogle af de mange præmier.

Landsudstillingens lotteri

Landsudstillingen havde sit eget udstillingslotteri, hvor overskuddet skulle gå til kulturelle formål og Stationsbyens opførelse. 120.000 lodsedler blev udloddet for mellem 1,50 og 2,50 kroner, og der var tre trækninger. De tre trækninger af lotteriet blev foretaget under stor spænding og højtidelighed i Solennitetssalen. Her stod fem opfostringshusdrengene på et stort bord og trak vinderloddene op af gennemsigtige tromler, mens lotteriets gang nøje blev fulgt af lotteriudvalgets medlemmer.

Lotteriets gevinster

Hovedgevinsten var tre mønstervillaer, der var tegnet af arkitekten Egil Fischer og opført i udkanten af Marselisborg Skov, lige over for Landsudstillingen. Resten af gevinsterne bestod af udstillede industri- og kunstgenstande fra Landsudstillingen. I første trækning blev mønstervillaen vundet af en svensker, der straks solgte den videre for ca. 10.000 kr. Andenpræmien, der var et automobil, blev vundet af en fattig arbejderfamilie fra Århus.

Der blev ikke solgt så mange lodsedler, som man havde regnet med. Derfor var Landsudstillingen nødt til at opkøbe en betydelig mængde af lodsedlerne. Dette resulterede i, at Landsudstillingen selv vandt to af de tre mønstervillaer. Hurtigt begyndte rygterne om, at der var svindlet med lotteriet, at florere, dog uden at det fik nogle konsekvenser.

Folkeparkens tombolaer

De besøgende kunne også vælge at prøve lykken i en af de fem små tombolaer. Prisen pr. lod var 1 krone. Hver lod havde en farve, der repræsenterede forskellige pengepræmier, hvor 100 kroner var det højeste og 2 kroner det laveste. Var man så heldig at vinde, skulle præmien bruges på genstande fra Landsudstillingen, der var fremstillet til salg. Uden for udstillingsområdet var præmien ugyldig.

Gevinsten var et mindre landbrug

Det var ikke kun i Folkeparken og udstillingslotteriet, de besøgende kunne prøve lykken. Avisen Danmark havde også et lotteri, hvor gevinsten var et mindre landbrug, der lå i Stationsbyen. En husmand fra Års var så heldig at vinde dette mindre landbrug og fik det flyttet til Års, hvor det den dag i dag stadig findes under navnet Danmarkshuset.

Litteratur

J. Bergsøe: *Beretningen om Landsudstillingen i Århus 1909*, Århus 1913.

Johan Bender: *Hurra for Århus! Landsudstillingen 1909 – vejene til og sporene fra*. Aalborg 2008.
Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad 1909, 11. Juni 1909.

Lotteri i byerne

Lotterispil var i løbet af 1800-tallet blevet en populær foreteelse. Mange mennesker forsøgte at komme ud af fattigdommen ved at deltage i et af de mange lotterier. Fælles for lotterierne var, at de alle støttede en god sag.

Den lille mands store chance

Industrialiseringen havde i slutningen af 1800-tallet ført en enorm velstand med sig, og gjorde mange driftige forretningsfolk rige. Men mange mennesker, som for eksempel arbejderne på fabrikkerne, tjente kun akkurat så meget, at de kunne forsørge deres familier. Fattigdom var så udbredt, at mange brugte deres hårdt tjente penge på lotterisedler i håbet om at få den store gevinst, der med et slag kunne trække dem ud af fattigdommen.

Borgerskabets holdning til lotteri og pengespil var skeptisk. Mange borgerlige mente, at lotteri var forkasteligt, ikke alene fordi det bragte det overvældende flertal af spillerne tab, men navnlig fordi spil om penge var med til at vænne folk til den tanke, at man kunne komme til velstand ad anden vej end ved flid, dygtighed og hårdt arbejde.

Klasselotteriet

Det største og ældste lotteri var Klasselotteriet, der blev oprettet i 1725, og var drevet af staten. Overskuddet fra Klasselotteriet gik blandt andet til de værdigt trængende. Det var personer, der havde en fattig baggrund, men som aktivt gjorde et forsøg på at ændre deres egen situation. Salg af lodsedler til Klasselotteriet var henlagt til de såkaldte kollektører. Kollektørembedet tog med tiden form af en slags social foranstaltning, hvor embedet blevet givet til personer, der selv kunne karakteriseres som værdigt trængende.

Interesse- og foreningslotterier

I løbet af 1800-tallet og starten af 1900-tallet blev der oprettet flere interesselotterier, så som Varelotteriet og Landbrugslotteriet, hvis primære formål var at støtte henholdsvis kolonialhandlen og landbruget. Mange lokale foreninger etablerede også lotterier, der skulle være med til at støtte en god sag. Her kunne overskuddet for eksempel gå til en ny forsamlingsbygning eller byens fattige børn.

Statsregulering

Lotterispil var i løbet af 1800-tallet og starten af 1900-tallet blevet så populært, at staten var nødsaget til at regulere spillet. Reguleringen havde det primære formål at hindre en udnyttelse af de folk, som spillede, og sørge for, at overskuddet fra de mange lotterier og andre spil gik til almennyttige formål. For at drive et lotteri, krævede det derfor en særlig bevilling, der jævnligt skulle fornyes, og man skulle betale en afgift for at afholde lotteriet.

Litteratur

Henrik Landt: ”Træk af det Danske Klasselotteris historie”, i *Zise: told- og skattehistorisk tidsskrift* bd. 4, Thisted 1994.

Kirstine Bergholdt: *Det danske klasselotteri – Det danske klasselotteris historie 1723-1925*, upubliceret speciale, Københavns Universitet 2004.

Dyrskuets på Landsudstillingen

Fire dage i juli dannede terrænet uden for Landsudstillingens udstillingsterræn rammen om et kæmpemæssigt dyrskue. Det såkaldte Elite og Ungskue var en af de største publikumsmagneter og var med til at fremhæve dansk landbrug på Landsudstillingen.

By møder land

Landsudstillingen var klart præget af industri og bykulturen. Men i midten af juli blev udkanten af Århus invaderet af landmænd og avlsforeninger med deres mange dyr, der skulle deltage i det store Elite og Ungskue. Heste, svin, får og kvæg fyldte området med larm, og en særlig landlig duft spredte sig i området. Dyrskuets blev afholdt på Pladsen for de Skiftende Udstillinger, som terrænet uden for selve udstillingsterrænet blev kaldt. Dyrskuets indtog på Landsudstillingen var en kærkommen afveksling for de mange besøgende, der havde vandret rundt mellem maskiner og industrielle produkter.

Sov på skoler og hos private

Landbrugets organisationer var ikke medarrangører af Landudstillingen, men Foreningen af Jyske Landboforeninger havde taget initiativ til at arrangere dyrskuets. Dyrskuets blev en stor succes og var en af de største enkelte begivenheder under Landudstillingen set i forhold til antal besøgende. Alene den sidste dag indløste ikke færre end 20.000 gæster billet for at komme ind på pladsen for de skiftende udstillinger. På denne måde kunne det danske landbrug hæve sig lidt over for den industriprægede Landsudstilling.

Det store besøgstal under dyrskuedagene betød, at der ikke var overnatningsmuligheder nok. Udstillingshotellet, Skansen, var overbelagt, og mange skoler i Århus var også fyldt op. Problemet blev dog klaret med hjælp fra flere private, der velvilligt udlejede værelser til de logihungrende gæster.

Avlsdyr, præmiering og handel

Dyrskuets var et traditionelt dyrskue, hvor landmænd og avlsforeninger kom for at fremvise deres bedste avlsdyr med henblik på videresalg og præmiering. De forskellige dyr og racer blev bedømt af en dommerkomité ud fra forskellige kriterier. Blev en landmands tyr eller hest præmieret, var der en god chance for at en få god handel i hus. Deltagelsen var stor, og for eksempel var der alene i kategorien toårige tyre over hundrede deltagere. Dyrene blev beset af mange opkøbere, som var valfartet til dyrskuets. Selv fra udlandet havde det store Elite og Ungskue vakt interesse. Opkøbere fra England, Tyskland og Holland havde fundet vej til Århus for at se det ypperste inden for dansk husdyravl.

Litteratur

”Det store jyske Ungskue”: *Landudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 16. juli 1909. J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

”Ungskuet”: *Landudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 17. juli 1909.

Dyrskuer i byerne

Indtil omkring år 1900 var der mange steder folk i købstæderne, der selv drev landbrug og holdt dyr på byens marker. Da det hørte op, blev skellet mellem by og land langt mere tydeligt end hidtil. Torvehandelen med levende dyr var også ved at forsvinde. Dyrskuerne var derfor et vigtigt bindeled mellem land og by.

Et bindeled mellem land og by

Dyrskuerne var ikke kun et sted, hvor landmænd mødtes for at vurdere avlsarbejde og snakke om faglige og sociale emner. Dyrskuerne fungerede også som landbrugets ”ansigt” udadtil over for det øvrige samfund. I og uden for mange byer var der særlige dyrskuepladser, hvor landmænd og deres dyr optog en del af byens rum. Dyrskuepladserne blev mødested mellem et traditionelt dansk erhverv og byernes pulserende liv. Her kunne byens borgere komme tæt på landbrugets mange dyr, ligesom landbobefolkningen kunne komme tæt på byernes liv.

Dyrskuerne kom efterhånden også til at danne ramme om mindre byfester. Underholdning og gøgl blev en almindelig del af afviklingen af dyrskuerne. Med dyrskuerne fulgte handlende, der omkring dyrskuepladserne opsatte små boder i håbet om at komme til at tjene en ekstra skilling.

Avl og bedømmelse

Landbrugets omlægning af kornproduktion til animalsk produktion i sidste halvdel af 1800-tallet betød, at avl af især svin og kvæg fik en stor betydning for landmændene. Gode avlsdyr var ensbetydende med større produktion, og dyrskuerne skulle tjene til at finde frem til de bedste avlsdyr. Dyrene blev inddelt efter race efter alder og køn og bedømt efter deres eksteriør og racepræg. Bedømmelsen blev oftest foretaget af folkevalgte dommere. For landmændene betød en god bedømmelse, at prisen på husdyret blev høj.

Dyrskuerne blev også ramme om en række andre faglige udstillinger. Siden 1903 blev der i forbindelse med skuerne holdt belærende planteavlsmønstillinger, dels ved særlige huse, dels ved særlige forvisningsmarker. Efter år 1900 begyndte industrien også at fremvise maskiner til landbruget.

Dyrskuer over hele landet

Der afholdtes et stort antal lokalskuer, kredsskuer og provinsskuer, ligesom der gennem årene blev afholdt enkelte landsskuer; i en periode afholdt næsten alle landboforeninger egne små, lokale dyrskuer. Undertiden gik flere foreninger sammen om større fællesskuer, og ved provinsskuerne samledes landsdelens bedste dyr til store dyrskuer, der varede i flere dage. For eksempel havde Foreningen af Jydske Landboforeninger siden 1892 afholdt en række ungskeer, hvor avlere og landmænd fra hele Jylland mødte hinanden.

Litteratur

Johannes Jensen: *De danske Landbrugs Historie*, København 1924.

Jørgen Steens: ”Ungskuer, en tradition siden 1892”, *Kristeligt Dagblad* 28. juni 1990.

Flyvning på Landsudstillingen

Den første rigtige flyvning med flyvemaskine i Danmark foregik under Landsudstillingen på Skejby Mark nordøst for Århus. Det var en begivenhed i verdensklasse, som tiltrak alt, hvad der kunne kravle og gå.

Den første flyvning i Danmark

Som Landsudstillingens store scoop havde dens kasserer, Christian Filtenborg, været i Frankrig og hyret den berømte flyver-pioner, eller aeronautiker som det kaldtes, monsieur Delagrange til at foretage nogle flyvninger. Hans 13 meter lange Bleirot-flyvemaskine blev sendt i forvejen med godstog.

Da Delagrange ankom til Skejby Mark, fandt han terrænet for ujævnt, hvorfor militæret blev udkommanderet til at udbedre hullerne. Byens spidser og en tusindtallig skare var mødt op for at se den forunderlige flyvning. Det kostede 2 kroner at komme ind bag den afspærrede flyveplads, så flere tusinde mennesker havde taget opstilling udenfor. Den første flyvning varede dog kun 64 sekunder. Men den dristige aeronautiker skulle sidenhen under stor jubel flyve mange gange og endog slå sin egen rekord ved at flyve i over et kvarter.

Delagrange – en stjerne med nykker

Aeronautikerne var tidens største vovehalse og vidt beundrede, de havde status af superstjerner. Delagrange var ingen undtagelse. Han var således blevet indlogeret på udstillingens hotel Skansen, men pludselig faldt det ikke længere i hans smag, hvorfor han, til stor fortrydelse for udstillingskomiteen, indlogerede sig på Hotel Royal. Her sad han så og læste avis, da han blev hentet ud til en lovet flyvning, hvor flere hundrede tilskuere med borgmesteren i spidsen ventede. Men Monsieur svarede krukken, at han fløj, når han ville, om så alverdens borgmestre var i farvandet. Derpå tændte han endnu en cigaret og gav sig til at læse.

Luftballoner og mandbærende drager

Flyvesporten var også præsenteret med luftballonen ”Danmark”, som foretog to opstigninger fra Landsudstillingen. Første gang havde aeronautikeren, ingeniør Krebs taget redaktøren af udstillingsavisen med for at dokumentere den farefulde færd, der kun gik til Grenaaegnen. Opstigningen blev overværet af 20-30.000 mennesker. Anden gang gik Krebs op alene i forsøget på at sætte rekord. Han nåede helt til Uppsala 600 km væk på 10 timer, hvilket var skandinavisk rekord.

Endelig fik udstillingen besøg af polarforskeren Roald Amundsens mandbærende drager, der bestod af en kurv ophængt under flere enorme drager. De kom dog ikke til at bære nogen, da vinden var for svag.

Litteratur

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.

’Tre gange til Vejrs’, *Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad*, 11. september 1909.

Flyvning

Begejstringen for alt nyt var stor i starten af 1900-tallet, og befolkningerne fulgte med interesse med i, hvilke opfindelser industrien kunne frembringe. Særlig opmærksomhed rettedes mod flyvningen, og der blev gjort flere forsøg på at flyve i Danmark, men først under Landsudstillingen lykkedes det.

Udbredt teknologibegejstring

Begejstringen for teknologi, opfindelser og troen på, at man via tekniske løsninger kunne alt, var enorm i starten af 1900-tallet. Den moderne industri kunne fremstille ting, der tidligere havde været utænkelige, og dampmaskinen havde givet skibe og tog hidtil uset hastighed og præcision, så der var næsten ingen grænser for forventningerne.

Særlig stor var begejstringen for nye, hurtige transportmidler så som ballonfart, automobiler, motorcykler og – over dem alle – flyvemaskinen. Endnu i starten af 1900-tallet blev disse maskiner ikke set som transportmidler, men som sportsfænomener. Piloterne – aeronautikerne – var beundret og tilbedt for deres vovemod. I sommeren 1909 var *det* mest omtalte emne i forbindelse med Landsudstillingen, hvornår flyvemaskinen kom. Aviserne kogte over med rygter og analyser af, hvornår man ville få en flyvemaskine at se.

De første flyveforsøg

Danmark var fra starten med helt i front, da opfinderen Jacob C.H. Ellehammer i 1906 fik en flyvemaskine til at flyve 42 meter i en halv meters højde. Men Ellehammer havde ikke fundet ud af, hvordan man styrede den, så maskinen var tøjret til en pæl, som den snurrede rundt om, hvilket ikke blev regnet som en egentlig flyvning. I endnu nogle år eksperimenterede Ellehammer med at konstruere flyvemaskiner og sågar helikoptere, men uden succes.

Flyvning i Danmark

I slutningen af 1908 kom der større bevågenhed om flyvningen i Danmark. I januar 1909 stiftede en gruppe eventyrere Det Danske Aeronautiske Selskab. På første bestyrelsesmøde blev det besluttet at købe en flyvemaskine og at bruge Klampenborg Galopbane som startbane. En ung mand blev sendt til Frankrig for at købe maskinen og gå på aeronautikerskole.

I juni 1909 kom maskinen til København ledsaget af en fransk aeronautiker. Herefter ville man foretage flyvninger ved Klampenborg. Maskinen lettede, men ikke tilstrækkeligt overbevisende. Den fik tilnavnet Sandgraveren, fordi den var tilbøjelig til at gå på næsen og grave snuden ned i jorden. I september 1909 fik Landsudstillingen så endelig den berømte aeronautiker Leon Delagrangé til Århus, hvor han foretog adskillige flyvninger på op til et kvarters varighed.

Litteratur

Hans A. Schrøder: *Dansk militærflyvnings kulturhistorie*, Næstved 2004.

Toni Mygdal-Meyer: *Da danskerne fik vinger*, Haslev 2002.

Kongebesøg på Landsudstillingen

Kongen og kronprinsen var protektorer for Landsudstillingen, hvilket viser, hvor stort og vigtigt arrangementet var. Kongefamilien ærede udstillingen med flere besøg i forbindelse med dens mærkedage.

Kongerøgelse

Landsudstillingen havde selveste kong Frederik VIII som protektor. Det var vigtigt, fordi det kastede officiel glans over udstillingen, og viste, at de fornemmeste i hele landet sluttede op om udstillingen – den var altså ikke bare et ligegyldigt, provinsielt påfund. Endvidere havde kronprins Christian (X) påtaget sig hvervet som viceprotektor.

Til ære for kongen havde man ligefrem indrettet et kongeværelse, der var placeret i den østre fløj af Industrihallens indgangsparti. Værelset var smagfuldt indrettet med smukke møbler og rigt lysindfald fra loftet, så kongen kunne undgå nysgerrige blikke, når han slappede af under et besøg på Landsudstillingen.

Kongen kommer

Kongen var inviteret til at åbne landsudstillingen den 18. maj. Der var stor dramatik lige til sidste øjeblik inden åbningen, for muligvis ville nattens voldsomme storm forhindre kongens ankomst. Men kongen havde taget et særtog til Århus, mens Kronprinsen var sejlet med Kongeskibet Dannebrog. Dannebrog nåede frem i tide, så kongen kunne om morgenen ubemærket gå om bord i Århus Havn og vente til den officielle modtagelse ved middagstid. Her blev kongen budt velkommen af en jublende folkemængde, hvorefter han kørte til Landsudstillingen i åben Landauer. Kongen kom på besøg på Landsudstillingen endnu en gang, nemlig under flyvemaskineopvisningen på Skejby Mark. Her foregik de første flyvninger på dansk jord nogensinde, hvilket var så opsigtsvækkende, at selve kongen bare måtte se det.

Reserven indkaldes

Ved andre lejligheder udviste kongen dog ikke Landsudstillingen den ære at besøge den, så andre måtte træde til og begave udstillingen med lidt royalt lys. På den dansk-amerikanske dag den 4. juli, var det således kronprinsen, der på vegne af kongehuset hilste på de savnede landsmænd fra USA, der var på besøg.

Ved selve præmieoverrækkelsen måtte man tage til takke med kronprinsessen, idet både kongen og kronprinsen var forhindrede. Kronprinsessen måtte derfor uddele diplomerne til alle dem, der havde fået guld- og sølvmedalje, mens bronzemedaljerne blev sendt med posten. Som tak for den udviste interesse blev der råbt hurra for kronprinsessen, og hun modtog selv et eksemplar af medaljen.

Litteratur

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Århus 1909*, Århus 1913.

Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle dagblad 1909, 18. maj, 4. juli, 14. september 1909.

Kongebesøg i byerne

Kongelige besøg i byerne foregik med smældende Dannebrogflag, flotte æresporte, parader og jublende mennesker. Her mødte kongen sit folk, men kongemagtens karakter var efterhånden skiftet fra hersker over folket til folkets første tjener.

Kongebesøg – en stor begivenhed

Når kongen kom til byen i 1900-tallet, havde forberedelserne ofte været i gang i flere dage. Byen skulle tage sig ud fra sin bedste side. Butiksejerne pyntede vinduerne med kongeportrætter og Dannebrog. Der blev hængt granguirlander på husene, opsat æresport, og grundejerne blev opfordret til at flage. Borgmesteren skrev tale, og byens honoratiores skulle indbydes til modtagelsen.

Modtagelserne forløb over en fast skabelon. Kongen blev efter modtagelsen ved amtsgrænsen eller havnen kørt igennem de flagsmykkede gader. Ved ankomsten til rådhuset holdt borgmesteren tale, hvorefter kongen takkede for velkomsten. Så blev der udråbt et nifoldigt leve, afsunget konge- eller nationalsang, og kongen hilste på de fremmødte honoratiores.

Kongens program

Kongens program i byen var rester af den enevældige konges pligter ved rejser. Både den enevældige og – efter Grundlovens indførelse i 1849 – konstitutionelle kongemagt beså byens forhold. Dette inkluderede ofte et ophold på rådhuset, parader af militær og brandværn samt besøg på skolen, sygehuset eller kirken. Men kongen skulle ikke alene se, han skulle også *blive* set, så befolkningen oplevede monarken som den kærlige landsfader, der interesserede sig for landets forhold. Først under Christian X hilste kongen på tilskuerne.

Kongebesøgets betydning

Forskellen på enevældens og folkestyrets kongebesøg lå i besøgenes karakter. Hvor den enevældige konge var på inspektionsrejser og havde magt til at ændre byens forhold, så havde 1900-tallets kongebesøg en mere symbolsk karakter. Selvom kongens magt gradvist forsvandt efter Grundloven i 1849, forventede befolkningen stadig at have kongens interesse. Kongens landsfaderlige rolle blev et af de vigtigste pejlemærker i monarkiets nye samfundsfunktion. Heldigvis kunne de traditionelle rejsepligter tilpasses til kongens nye rolle, og besøg på skolen, sygehuset og rådhuset var stadig relevante måder for kongen at vise sin interesse for indbyggernes liv på. Da kongen samtidig kom til at kende hele landet, forstærkede rejserne monarkiets føling med befolkningen og tidsånden, hvilket gjorde det lettere for kongehuset at udvikle sig i takt med resten af samfundet.

Litteratur

Nina Seirup: *Kongernes købstadsbesøg. Komparativ analyse af Frederik V, Christian VIII og Christians X's besøg i jyske og slesvigholstenske købstæder 1746-1947*, Århus 2006.
http://byhistorie.dk/bibliografi/dokumenter/nina_seirup_kongebesoege.pdf

Bedømmelsen på Landsudstillingen

Udstillerne's mål var at få en god bedømmelse for de genstande, de havde udstillet. Hertil var udpeget yderst kompetente dommere fra erhvervslivet og akademiske kredse. Lidt under halvdelen af udstillerne blev præmieret inden for tre klasser, og diplomerne blev overrakt af kronprinsessen.

Udstilling af varer

Selve formålet med Landsudstillingen var at få virksomheder og private til at fremvise det bedste, som de kunne fremstille, for at vise den enorme udvikling og dynamik inden for dansk erhverv og foretagsomhed. Genstandene blev udstillet både for at blive bedømt og som reklame. Det var et meget centralt element i selve udstillingen, for hvis man fik en god bedømmelse, kunne det bruges til salg og markedsføring.

Der var udstillet 4023 forskellige genstande fra 1850 forskellige udstillere, heraf var kun 1433 indleveret til bedømmelse. Resten var uden for bedømmelse eller udstillet i afdelinger som for eksempel kunst, hvor genstandene ikke blev bedømt.

Bedømmelseskomiteen

Til at forestå arbejdet med bedømmelsen af de udstillede genstande havde Landsudstillingen nedsat en særlig komite, der bestod af meget kompetente fagfolk, så selve bedømmelsen kunne blive fair og prestigefuld. I komiteen sad så prominente folk som direktør John Wied (direktør ved Frichs Fabrikker i Århus), grosserer og margarinefabrikant Otto Mønsted (OMA Margarine og en af Danmarks rigeste mænd) og professor Martin Nystrup (Københavns Rådhus' arkitekt).

Bedømmelseskomiteen nedsatte en række dommerudvalg for de forskellige sektioner på udstillingen. Dommerne var ligeledes folk, der fra deres professionelle liv som fabrikanter, arkitekter, skovridere med videre havde særligt indgående kendskab til hver deres område.

Belønningshøjtideligheden

Den 14. august blev den officielle belønningshøjtidelighed afholdt, hvor kronprinsessen var mødt op for at uddele præmierne. Man havde håbet, at kongen eller kronprinsen ville komme, men de var forhindrede af politiske grunde. På trods af storm og regn var 20.000 gæster mødt frem for at se, hvem der fik de bedste placeringer. De to eneste guldmedaljer blev uddelt til arkitekt Anton Rosen for den arkitektoniske udførelse af selve Landsudstillingen og ingeniør Valdemar Poulsen for hans trådløse telegraf. Der blev uddelt diplomer i tre klasser, hvoraf omtrent 15 procent af udstillerne nød den store ære at blive tildelt diplom i en af de tre klasser. Herefter var der taler, sang og festivitas i Solennitetssalen.

Litteratur

J. Bergsøe: *Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909*, Århus 1913.
Landsudstillingen 1909. Udstillingens officielle Dagblad, august.

Udstillinger i byerne

I 1800-tallet og starten af 1900-tallet var der adskillige industri- og håndværksudstillinger i Danmark. De var et udtryk for en enorm fremskridtstro, og deres stærke lokale forankring gav ofte de enkelte byer sammenhold og identitet.

Udstillingsfænomenet

De store udstillinger udsprang af et optimistisk syn på fremtiden. Mennesket kunne beherske naturen og med kreativitet, flid og maskiner fremstille alverdens produkter i uendelige mængder. Det enorme vareopbud på udstillingerne, præsenteret i dristige opstillinger og flot arkitektur, illustrerede en tro på menneskets grænseløse muligheder.

Denne fremskridtstro fandt man overalt i samfundet, men den forsvandt med Første Verdenskrigs rædsler og efterfølgende pessimisme. De store udstillingers æra sluttede også med Første Verdenskrig.

Udstillingernes betydning for byerne

Der blev afholdt lokale udstillinger i de fleste provinsbyer. Her viste byen, hvad den lokale fremstillingsindustri og private foretagsomhed kunne formå. Mange udstillinger havde nærmest karakter af byfest, fordi der var et stærkt fokus på festligheder med gøgl, øl og mad.

Den enkelte by forsøgte med udstillingerne at promovere byen over for oplandet og omkringliggende byer ved at vise frem, hvad byen i fællesskab kunne præstere. Udstillingernes lokalpatriotiske og samlende element var sandsynligvis vigtigere end selve fremvisningen af de udstillede genstande. Kun de store udstillinger i København og i 1909 i Århus havde format og ambitioner om at repræsentere hele landet.

Udstillinger i Danmark

Rødderne til udstillingsfænomenet går tilbage til starten af 1800-tallet, men både i Danmark og internationalt slog det igennem i stor skala omkring 1850. Den første verdensudstilling blev afholdt i London i 1851, og Danmark fulgte efter med en industriudstilling på Christiansborgs Ridebane i 1852. I de følgende 60-70 år blev der afholdt et utal af nordiske, nationale og især lokale industri- og håndværksudstillinger i Danmark. Den største var Den Store Nordiske Industri- og Håndværksudstilling i København i 1888. Udstillingsområdet var tegnet af arkitekt Martin Nyrop og lå der, hvor Københavns Rådhus ligger i dag. Udstillingen blev besøgt af 1,5 millioner gæster. Den næststørste, men pragtfuldeste udstilling var Landsudstillingen i Århus i 1909, hvor der var knap 700.000 gæster.

Litteratur

Margit Mogensen: *Eventyrets Tid*, Kerteminde 1993.

Poul Dedenroth-Schou: ”Industri- og Landbrugsudstillingen i Kolding 1897”, *Koldingbogen*, 2004.

Vagn Dybdahl: ”Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914”, *Erhvervshistorisk Årbog* nr. 12, Århus 1960.